

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1. Γυναικεία γονιμότητα

Η μακρόχρονη απουσία των ανδρών στην Αμερική διατάραξε την ίδια την αγροτική οικογένεια ως προς τη σύνθεση και την αναπαραγωγή της. Το ελληνικό κράτος διαθέτει απογραφικές στατιστικές του πληθυσμού του, όχι όμως ποικιλία ποσοτικών στοιχείων ούτε πληθώρα αναλύσεων των δεδομένων αυτών. Μελέτες ως προς τις δημογραφικές συνδέσεις της διατλαντικής μετανάστευσης έχουν πραγματοποιηθεί, τα συμπεράσματα, ωστόσο, ως προς τους δείκτες γαμηλιότητας, γονιμότητας, αριθμού και ρυθμού γεννήσεων είναι πολύ περιορισμένα (Βαλαώρας, 1937· Polyzos, 1947). Αρκετά από τα κενά των δημογραφικών αναλύσεων μπορούν να συμπληρώσουν τα ηθιογραφικά διηγήματα, τα περιηγητικά κείμενα, ο Τύπος και οι κρατικές εκθέσεις, οι οποίες περιγράφουν παραστατικά τις ανατροπές που βίωσε η ύπαιθρος και η ελληνική οικογένεια λόγω της μαζικής μετανάστευσης. Η Επιτροπή Dillingham, για παράδειγμα, παρέθετε δηλώσεις του Αμερικανού προξένου στην Πάτρα και του Νομάρχη Αρκαδίας σχετικά με την ερήμωση πολλών επαρχιών της Πελοποννήσου από άντρες ακμαίας και παραγωγικής ηλικίας και ανέφερε την περίπτωση των Αχουρίων, χωριού με μαζική αποδημία, στο οποίο ο αριθμός των γεννήσεων είχε αισθητά μειωθεί (United States Senate, 1911a, σελ. 412). Στο ημερολόγιο της δασκάλας της Αράχωβας η γέννηση το 1903 ενός αγοριού, γιου του εύπορου παντοπώλη του χωριού, καταγραφόταν ως ιδιαίτερο γεγονός αφού η στασιμότητα του πληθυσμού λόγω των ομαδικών αναχωρήσεων ήταν αισθητή: «Αι γεννήσεις ενταύθα είνε σπανιώταται. Γάμοι γίνονται οπωσδήποτε συχνότερα ένεκα επιγαμιών λαμβανουσών χώραν μετ' άλλων χωρίων».¹²³

Η μετανάστευση είχε στην πραγματικότητα προκαλέσει όχι συρρίκνωση του πληθυσμού, αλλά αναστολή του ρυθμού αύξησής του λόγω της παρατεταμένης απουσίας των ανδρών και του επακόλουθου περιορισμού των γεννήσεων.¹²⁴ Έτσι, σύμφωνα με τις απογραφές που διενεργήθηκαν μεταξύ 1896 και 1907, περίοδο μαζικής εκροής προς την Αμερική, ο πληθυσμός της Παλαιάς Ελλάδας είχε αυξηθεί κατά 198.146 κατοίκους, δηλαδή 8,1%, και ανερχόταν σε 2.631.952 κατοίκους, όταν την περίοδο 1889-1896 η αύξηση ήταν 245.798 κάτοικοι, δηλαδή ποσοστό 11,2% και το σύνολο πληθυσμού

123. Αναστασέα, 1903-1904 (*Καρυές*, φ. 42, 12^ο/1995-2^ο/1996, σελ. 7).

124. Στους Νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας, για παράδειγμα, στους οποίους εκδηλώθηκε πρώτη και μαζικά η έξοδος προς την Αμερική, τα στοιχεία δείχνουν κατά τόπους πληθυσμιακές μεταβολές στην απογραφή του 1896, μείωση το 1907 και ισχυρότερες επιδράσεις στην απογραφή του 1920, όπου όμως παράλληλα επενέργησαν και άλλα φαινόμενα, όπως η εσωτερική μετανάστευση, οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις και η γρίπη του 1918. Τη δεκαετία του 1920, πάντως, ο πληθυσμός δείχνει να σταθεροποιείται (ΓΣΥΕ, 1921, σελ. 32-44, 186-199· ΓΣΥΕ, 1935, σελ. 36-50, 220-234· Χουλιάρáκης, 1973, σελ. 125-129, 136-142, 192-197, 204-210, 288-293, 298-304).

2.433.806 κάτοικοι. Ταυτόχρονα το 1907 η αναλογία ανδρών-γυναικών είχε μειωθεί στο 50,3% από 52,1% που είχε καταγραφεί το 1896 (United States Senate, 1911a, σελ. 411-412).¹²⁵

Η μαζική αναχώρηση ανδρών σε ακμαία ηλικία¹²⁶ και με στόχους που καθόριζε το οικογενειακό μεταναστευτικό σχέδιο, δηλαδή άμεση παλιννόστηση μετά την εξοικονόμηση ενός επαρκούς κεφαλαίου, επέφεραν την καθυστέρηση σύναψης γάμου για τους ίδιους και αναγκαστικά και για τις ανύπαντρες κοπέλες που έμεναν πίσω.¹²⁷ Η έλλειψη υποψήφιων νυφών στις απομονωμένες κοινωνικά ελληνικές μεταναστευτικές κοινότητες της Αμερικής, αλλά και γαμβρών στα μεταναστευτικά χωριά της Πελοποννήσου παρέτεινε τη διάρκεια τόσο της αγαμίας όσο και της ατεκνίας (Polyzos, ό.π., σελ. 203-204). Αλλά και η απουσία των έγγαμων μεταναστών σήμαινε καθυστέρηση απόκτησης παιδιών για τις νιόπαντρες γυναίκες και παρεμπόδιση γέννησης νέων για τις οικογένειες που είχαν ήδη δημιουργηθεί. Ο θάνατος ή η εξαφάνιση των μεταναστών στην Αμερική ισοδυναμούσε τις περισσότερες φορές με πρόωρο τερματισμό της γονιμότητας των γυναικών, ενώ η παρατεταμένη απουσία, η επιβάρυνση της υγείας των μεταναστών όπως και ο γάμος πολλών σε μεγάλη ηλικία περιόριζαν τον αριθμό των παιδιών, ενώ δεν απέκλειαν την πιθανότητα ατεκνίας.¹²⁸

Οι νέες, ωστόσο, οικονομικές δυνατότητες των μεταναστών διόρθωσαν σε μεγάλο βαθμό τις πληθυσμιακές ανατροπές της Παλαιάς Ελλάδας. Επέτρεψαν την παλιννόστηση αρκετών ανδρών, η οποία, αν και δεν ήταν πάντα οριστική, συνήθως οδηγούσε στην εγκυμοσύνη των γυναικών. Με τη νέα αναχώρησή τους οι μετανάστες άφηναν πίσω αγέννητα ή μικρά παιδιά. Για τον μετανάστη ο οποίος είχε συγκεντρώσει κάποιο κεφάλαιο και σχεδίαζε να επιστρέψει στην αγροτική κοινότητά του η απόκτηση πολλών παιδιών σήμαινε ότι και για τους μόνιμους κατοίκους: εξασφάλιση εργατικών χεριών,

125. Η Έκθεση Ρέπουλη (ό.π., σελ. 79) παρατηρούσε μείωση της μέσης ετήσιας αύξησης του πληθυσμού από 14,34 επί 1.000 κατοίκων κατά την απογραφική περίοδο 1879-1896 σε 7,04 επί 1.000 κατοίκων την περίοδο 1896-1907. Ωστόσο, επιστούσε την προσοχή στην ερμηνεία των στοιχείων αυτών.

126. Ο Fairchild (ό.π., σελ. 192), υπολογίζει στο 95,4% το ποσοστό των ανδρών μεταναστών για την περίοδο 1899-1910 ενώ ο Polyzos (ό.π., σελ. 51) στο 89,34% για τα έτη 1900-1914 (90,04% το ποσοστό για τις ηλικίες από 15-44 ετών).

127. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει η Έκθεση Ρέπουλη (ό.π., σελ. 80-81) το 1910 σε 35.609 άρρενες μετανάστες ηλικίας από 14-44 ετών, οι 24.351 ήταν άγαμοι και οι 11.209 έγγαμοι ενώ το 1911 σε σύνολο 33.167 αρρένων μεταναστών της ίδιας ηλικίας, οι 23.152 ήταν άγαμοι, οι 9.960 έγγαμοι και οι υπόλοιποι χήροι ή διαζευγμένοι. Επίσης, η απογραφή του ελληνικού πληθυσμού το 1907 είχε καταδείξει υπεροχή του γυναικείου φύλου στις ηλικίες 16-30 ετών κατά 46.893 άτομα κατεξοχήν στους νομούς με υψηλή μεταναστευτική εκροή.

128. Ζητήματα γαμηλιότητας, γονιμότητας σε συνάρτηση με τη μαζική και μακροχρόνια μετανάστευση των Πορτογάλων, των Ιταλών και των Κινέζων πραγματεύονται οι αντίστοιχες μελέτες των: Bretell, 1986; Hsu, 2000; Reeder, 2003. Για τις δημογραφικές επιπτώσεις της υπερατλαντικής μετανάστευσης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Brunnbauer, 2016, σελ. 123-124· για την Κεντρική Ευρώπη: Παπαθανασίου, 2003, σελ. 65.

τα οποία μάλιστα θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν τον απόντα πατέρα και διασφάλιση της βιωσιμότητας της οικογένειας μπροστά στον κίνδυνο της υψηλής βρεφικής θνησιμότητας. Ο οικογενειακός προγραμματισμός ήταν άγνωστος στις ορεινές κοινότητες, παρέμενε, όμως, εξίσου ακατανόητος για τους μετανάστες, οι οποίοι λόγω της σύντομης παραμονής τους και της απομόνωσής τους σε ελληνικούς θύλακες δεν προλάβαιναν να μυηθούν σε νέα πρότυπα ζωής (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 65-68).

2. Γαμήλιες στρατηγικές

Τα εμπόσματα επηρέασαν πολλαπλώς τη «γαμήλια αγορά» στις κοινότητες οι οποίες βίωσαν τη μαζική έξοδο των ανδρών. Η διάθεσή τους για την προικοδότηση των άγαμων γυναικών διευκόλυνε το γάμο τους και στήριξε το θεσμό της οικογένειας. Ηθικός καταναγκασμός για τα αδέρφια, αλλά και προϋπόθεση αναπαραγωγής του οικιακού τρόπου παραγωγής, ο οποίος βρισκόταν στον απόλυτο έλεγχο του πατέρα και αρχηγού του οίκου, η εξασφάλιση προίκας αναφέρεται ως προτεραιότητα των περισσότερων μεταναστών σε βάρος ακόμα και της ίδιας της εξόφλησης των χρεών η οποία ερχόταν συχνά σε «δεύτερη μοίρα» (Δαμίρης, ό.π., σελ. 27· Ψυχογιός, 1986, σελ. 177). Έχοντας συγκεντρώσει ένα ικανοποιητικό κεφάλαιο, μετά από σκληρή δουλειά και υπερβολικές στερήσεις, οι μετανάστες μπορούσαν πλέον να ικανοποιούν τις απαιτήσεις των υποψήφιων γαμβρών και να εξασφαλίζουν τη συγκατάθεσή τους για τη σύναψη γάμου με τις αδελφές ή τις κόρες τους (Παπαγιάννης, 1917, σελ. 116).¹²⁹ Προφύλασσαν έτσι τις γυναίκες από το στίγμα της «γεροντοκόρης», παράλληλα, όμως, απελευθερώνονταν και οι ίδιοι από τις οικονομικές και ηθικές δεσμεύσεις τους προς την οικογένεια και μπορούσαν να δρομολογήσουν το δικό τους γάμο (Fairchild, ό.π., σελ. 39-40· Ferriman, 1910, σελ. 186-187). Τα κεφάλαια που συσώρευαν και ο μύθος που με τον καιρό καλλιεργούνταν γύρω από τις περιουσίες τους οδήγησαν, ωστόσο, σε πληθωριστικά επίπεδα την αξία της προίκας. Οι κόρες των «Αμερικάνων» προικίζονταν γενναιόδωρα, ταυτόχρονα όμως και οι ίδιοι οι παλιννοστούντες ήγειραν για λογαριασμό τους υπέρμετρες αξιώσεις προς τις οικογένειες των υποψήφιων νυφών (Ψυχογιός, 1986, σελ. 179).

Έτσι, προίκες σε μετρητά οι οποίες στην επαρχία Θηβών προ μετανάστευσης κυμαίνονταν από 300 έως 400 δραχμές, στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα άγγιζαν το ποσό των 5.000 και 10.000 δραχμών (Κόλλιας, ό.π., σελ. 165). Στην Αργολίδα, ήδη το 1905, οι προίκες είχαν εκτιναχτεί στις 5.000 δραχμές, ποσό που θεωρούνταν μυθώδες για την εποχή και την περιοχή, ενώ στο λακωνικό Πάρνωνα οι κασέλες κάποιων ανύπαντρων γυναικών περιλάμβαναν ακόμα και 3.000 δολάρια (Κουκουλές, ό.π., σελ. 20-21, 88-99· Μπούκουρας, 1970, σελ. 370). Λόγω της έλλειψης ανύπανδρων ανδρών τα ποσά αυτά

129. Λακωνία, 24/01/1910.

προσφέρονταν αναγκαστικά σε γαμπρούς, η κοινωνική θέση των οποίων δεν πληρούσε συνήθως τα κριτήρια των οικογενειών. Όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε σε ανταποκριτή αθηναϊκής εφημερίδας έμπορος της Σπάρτης, «και οι γαμβροί ακόμη είνε δυσεύρετοι, οι δε υπάρχοντες ζητούν υπέρογκα σχετικώς ποσά διά προίκα. Ένας αγωγιάτης τώρα ζητεί 5.000 δραχμάς».¹³⁰

Ο γυναικείος πληθυσμός ο οποίος έμεινε πίσω δυσκολευόταν πράγματι να βρει σύζυγο ακόμα και όταν διέθετε προίκες, γεγονός το οποίο αναφερόταν ως μία ιδιαίτερα αρνητική πτυχή της μαζικής μετανάστευσης. Υπό την πίεση της ανάγκης πολλές οικογένειες αναγκάζονταν να πλειοδοτήσουν στην προσφορά προίκας, παρατείνοντας έτσι την παραμονή των απόδημων μελών τους στην Αμερική. Για την αίσια ευδωση του συνοικεσίου της κόρης του αλλά και την υπερτίμηση της προίκας της ενημέρωνε πατέρας τον μετανάστη γιο του το 1911:

*«Μάθε δε και διά το συνικέσιον ότι ετελείωσεν μεταξύ ημών και του Γ. Νικολάου και του εδόσαμεν 3.500 χιλιάδες δραχμάς, διότι μας αντιπράξαν και του Παναγιώτη ήθελον και αυτοί να δόσουν το κορίτσι εκεί και το πίσμα με έφερεν εις θέσιν να δώσομε 3.500 δρ».*¹³¹

Αρκετές οικογένειες πάντως άρχισαν να αναζητούν γαμβρούς σε άλλες περιοχές, να περιορίζουν τις αξιώσεις τους όσον αφορά τα προσόντα τους και να ενθαρρύνουν την εγκατάστασή τους στο πατρικό σπίτι της νύφης. Οι αντιστάσεις φαίνεται ότι ήταν πολλές, η απαξίωση όμως της ανύπαντρης κόρης και η έγνοια των γονέων για την παραγωγή του οίκου και τη γηροκόμησή τους επέβαλλαν το συμβιβασμό (Τσαούσης, 1917, σελ. 189). Η υπόθεση που διατυπώνει η Παπαθανασίου στη μελέτη της (ό.π., σελ. 74) για τη «διάβρωση του ανδροπατροτοπικού συστήματος σε επίπεδο νοοτροπίας και πράξης, επομένως και τη διάβρωση σημαντικών κοινωνικο-οικονομικών δομών της ορεινής κοινωνίας» λόγω μετανάστευσης δείχνει να επαληθεύεται από τις πηγές της εποχής. Όπως σχολίαζε το περιοδικό *Μαλεβός*, ο Βασσαράς Λακωνίας, ερημωμένος από τους ενήλικες άνδρες από τα τέλη του 19ου αιώνα μετατράπηκε σε ένα «νυφοπάζαρο», καθώς η φήμη για τις «αμερικανικές» προίκες και η κινητοποίηση των προξενητών προσέλκυσαν φτωχούς «ξενόγαμπρους» από όλη την Πελοπόννησο. Η παρουσία «σώγαμπρων» στα χωριά, χωρίς μάλιστα αυτή να ισοδυναμεί με άλλα υλικά και συμβολικά οφέλη για την οικογένεια της νύφης, προσεγγιζόταν αρνητικά ακόμα και στο Μεσοπόλεμο, γεγονός που συνδέεται με τη δυσκολία αποδοχής της μονόπλευρης ανάληψης των οικονομικών βαρών του γάμου. Καταδεικνύει, επίσης, το φόβο των κλειστών χωριών για την εγκατάσταση πολυάριθμων ξένων ανδρών, την επιφυλακτικότητά τους απέναντι στις διαφορετικές νοοτροπίες και την ανησυχία τους για τον κίνδυνο ανατροπής

130. *Νέον Άστυ*, 9/03/1902. Βλ. και δημοτικό τραγούδι Κυνουρίας στο: Σωνιέ/Saunier, 2004, σελ. 292.

131. Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσани 30/01/1911. Ιδιωτική Συλλογή.

των ισορροπιών μέσα στο χωριό. «Άλλως τε οι ξενόγαμπροι είναι σαράντα και πλέον και με τον όγκο τους και τον όγκο των συγγενών των γυναικών των αυτοί κανονίζουν την κοινή γνώμη του χωριού», ανέφερε ο ίδιος σχολιαστής.¹³² Οι επικριτικές αναφορές του «[σ]τη σαλατοποίηση της οικογένειας» συνοδεύονταν, ωστόσο, και από πιο νηφάλιες εκτιμήσεις σύμφωνα με τις οποίες οι γαμήλιες αυτές πρακτικές αναπλήρωναν τις δημογραφικές απώλειες που είχε προκαλέσει η μετανάστευση, έδιναν ζωή στα ερημωμένα χωριά, αφήνοντας περιθώρια για τη διαμόρφωση των κοινών συνηθειών μεταξύ του λαού: «Οι ξενόγαμπροι μας επρόσφεραν εκτός από το, πολλές φορές, διαλεχτό τους αίμα και κάτι σπουδαιότερο. Μας έδωκαν παιδιά. Χωρίς αυτούς, οι κάτοικοι του χωριού θα ήταν πολύ λιγώτεροι».¹³³ Το άνοιγμα των χωριών σε φτωχούς «ξενόγαμπρους» καταδείκνυε την αγωνία τους για την αναπαραγωγή των γυναικών με άνδρες «εύρωστους» και «υγιείς», αφού ήταν διάχυτη η αντίληψη ότι οι λιγιστοί άντρες οι οποίοι είχαν παραμείνει δεν ήταν οι «βιολογικώς ακμαιότεροι».¹³⁴

Η ίδια πάντως η κατοχή χρημάτων, έστω και φυλαγμένων μέσα στα μπαούλα, είχε θεωρηθεί επαρκής για να ενισχύσει την κοινωνική θέση των χωρικών και να καθορίσει τις γαμήλιες επιλογές τους. Στα μεταναστευτικά χωριά οι ανύπαντρες κοπέλες κατηγοριοποιούνταν ανάλογα με το αν οι κασέλες τους είχαν αμερικανικό χρήμα ή όχι και τα προξενιά αυξάνονταν με τη φήμη και μόνο ότι η οικογένεια της νύφης λάμβανε δολάρια. Οι «πολύφερνες νύφες» θεωρούνταν περιζήτητες και οι αξιώσεις των οικογενειών τους ως προς τα προσόντα των υποψήφιων γαμβρών είχαν προκλητικά μεταβληθεί. Τα «φουσκωμένα μυαλά» των μανάδων αναζητούσαν πλέον «λιμοκοντόρους», δηλαδή γιατρούς, δασκάλους, υπαλλήλους και φυσικά «Αμερικάνους». Όσοι νέοι δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτές αναχωρούσαν και οι ίδιοι για την Αμερική με την προσδοκία ότι τα μεταναστευτικά κέρδη θα μπορούσαν εγκαίρως να διορθώσουν τα προξενιά που είχαν χαλάσει (Κουκουλές, ό.π., σελ. 20-21, 88-99). Η τιμή του «αμερικανικού» χρήματος άφηνε, τελικά, μεγάλα περιθώρια αναπλήρωσης των κληρονομικών «κενών» τιμής, όπως διαφαίνεται και στο δημοτικό τραγούδι της εποχής:

132. *Μαλεβός*, 20, 11^ο/1922, σελ. 24.

133. Στο ίδιο.

134. Η αντίληψη αυτή αναπαράγοταν και από τους μελετητές της εποχής. Ο Πολύζος, για παράδειγμα, επισήμαινε ότι οι ανύπανδροι άνδρες σε χωριά με μαζική αποδημία ήταν σε μεγάλο ποσοστό απορριφθέντες από τις υπηρεσίες μετανάστευσης για λόγους υγείας (ωστόσο κατεξοχήν τραχωματικοί) (Polyzos, ό.π., σελ. 213). Εκφράζοντας ευγονικές αντιλήψεις ο Κρίκος (1950, σελ. 20-21) παρέθετε στατιστικά στοιχεία για το ύψος και το βάρος των παιδιών της υπαίθρου στο τέλος του Μεσοπολέμου για να αποδείξει «τις εκφυλιστικές τάσεις» του πληθυσμού λόγω της μαζικής αποδημίας.

*«Εγώ της ζήτησα φιλί κι αυτή μου ζήτησε φλουρί
πού να το βρω το φλουράκι είμαι το φτωχό παιδάκι.
Θα πάω στην Αμερική να καζαντήσω ένα φλουρί
και θα έρθω να σε πάρω με παπά και με κουμπάρο...».*

(Νιτσαίκος, 1995, σελ. 108).

Παρά την ταπεινή τους καταγωγή, οι «δολαριούχοι» παλιννοστούντες μετατρέπονταν σε περιζήτητους γαμβρούς, καταφέροντας πολλοί από αυτούς να συνδεθούν με μεγαλοοικογένειες της περιοχής τους. Ο Σπύρος Νιάρχος, για παράδειγμα, εξαργύρωσε τη φήμη του πετυχημένου «Αμερικάνου» παίρνοντας για γυναίκα του την κόρη του αλευροβιομήχανου Σταύρου Κουμάνταρου κοντά στον οποίο είχε δουλέψει προτού μεταναστεύσει (Κορομβόκης, 2014, σελ. 62-64).

Η Αμερική, όμως, προσέφερε προοπτικές αποκατάστασης και στις άπορες κοπέλες, πολλές από τις οποίες δέχονταν πρόσκληση μετανάστευσης από κάποιο μακρινό συγγενή (Γαλάνης, ό.π., σελ. 63· Constant, ό.π., σελ. 209-214· Τσαούσης, ό.π., σελ. 189). Η παρουσία στα υπερωκεάνια πολλών ασυνόδευτων γυναικών μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου και ειδικά μετά την επιβολή των αμερικανικών περιοριστικών νόμων αποτελούσε μια νέα πτυχή της αλυσιδωτής μετανάστευσης (Ψυχογιός, 1986, σελ. 179). «Νύφες από φωτογραφία» οι περισσότερες πραγματοποιούσαν το υπερωκεάνιο ταξίδι με προπληρωμένο από τους μνηστήρες το εισιτήριο αν όχι στη δεύτερη θέση, τουλάχιστον σε υπερωκεάνιο των ελληνικών γραμμών για λόγους προστασίας της τιμής τους.¹³⁵ Η έλλειψη ανύπαντρων γυναικών στις μεταναστευτικές κοινότητες και η δυσκολία πολλών μικροεπιχειρηματιών να αφήσουν σε αντικαταστάτες τα καταστήματά τους και να ταξιδεύσουν οι ίδιοι στην Ελλάδα τούς ωθούσαν στην πρακτική λύση της πρόσκλησης των νυφών στην Αμερική (Σακελλάριος, 1917, σελ. 128). Η αναζήτησή τους στον τόπο καταγωγής με μεσάζοντα και αναγκαστικά χωρίς οικονομικές αξιώσεις απήλλασε τις φτωχές οικογένειες από την υποχρέωση παροχής προίκας, ενώ μακροπρόθεσμα εξασφάλιζε μικροεμβάσματα για την οικονομική συντήρησή τους (Constant, ό.π., σελ. 86-87, 158· Saloutos, 1956, σελ. 72-73). Οι αυξημένες ανάγκες για ανύπαντρες Ελληνίδες στην Αμερική συνέβαλλαν, φυσικά, στην οικονομική ανακούφιση των ίδιων των μεταναστών οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν υποχρεώσεις απέναντι στις θυγατέρες της δικής τους οικογένειας (Μασκαλέρης, 1917, σελ. 97-98). Ο περιορισμός του ύψους της προίκας που προσέφεραν για τις κόρες και τις αδελφές τους θα πρέπει να συσχετισθεί και με τα έξοδα που οι ίδιοι κατέβαλλαν για να τις φέρουν στην Αμερική (Κούτσης, 1999, σελ. 97-99).

Ο θεσμός της προίκας αν και φαίνεται ότι από ανάγκη είχε σε μεγάλο βαθμό εξασθενήσει στην Αμερική, δεν είχε ωστόσο καταργηθεί. Μπορεί κάποιοι Ελληνοαμερικανοί να χαρακτηρίζαν το έθιμο συντηρητικό και ιδιαίτερα καταπιεστικό, ωστόσο, στην

135. *Νεολόγος Πατρών*, 2/06/1922.

πραγματικότητα, ήταν αρκετοί αυτοί οι οποίοι όταν μπορούσαν, προσπαθούσαν να το τηρήσουν (Saloutos, 1964, σελ. 86-87). Όσοι μετανάστες για παράδειγμα ταξίδευαν οι ίδιοι στην πατρίδα προς αναζήτηση της κατάλληλης νύφης προέβαλλαν οικονομικές απαιτήσεις. Παραιτούνταν, συνήθως, από την ακίνητη περιουσία ή την υλική προίκα οι οποίες δεν θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στο Νέο Κόσμο, όχι όμως και από την αξίωση μετρητών το ύψος των οποίων διαπραγματεύονταν ανάλογα με τη φήμη που οι ίδιοι είχαν καλλιεργήσει για την προκοπή τους. Η παρουσία τους μάλιστα στη γενέτειρα δημιουργούσε έντονη κινητικότητα. Οι παλιννοστούντες κυκλοφορούσαν, διασκέδαζαν και σκορπούσαν δολάρια την ώρα που προξενήτρες αναζητούσαν την κατάλληλη νύφη. Παρόντες σε γάμους, βαφτίσια, ονομαστικές εορτές και κυριακάτικες λειτουργίες, γεννούσαν προσδοκίες σε κάθε ανύπαντρη κοπέλα, η οποία είχε μεγαλώσει με τις ιστορίες για τα πλούτη και τη μοντέρνα ζωή της Αμερικής (Marshall, ό.π., σελ. 76, 80).

Ωστόσο, ο γάμος με τους πολυδολαριούχους γαμβρούς δεν ήταν πάντα αυτό που οι περισσότερες νέες περίμεναν. Αταίριαστοι ηλικιακά οι γάμοι μεταξύ των μεσόκοπων αποκατεστημένων Ελληνοαμερικανών και των νεαρών φτωχών κοριτσιών, δημιουργούσαν απογοητεύσεις στις νύφες, φόβους-ζηλοτυπίες στους γαμβρούς, ποικίλα καλαμπούρια και κουτσομπολιά στα χωριά. Μετανιωμένοι για την επιλογή τους, όταν η εμφάνιση των νυφών απέκλινε κατά πολύ από την εικόνα της φωτογραφίας που τους είχε αποσταλεί, κάποιοι μετανάστες δεν δίσταζαν να τις εγκαταλείψουν στο λιμάνι της Νέας Υόρκης (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 165-166). Οι γάμοι αυτοί διατηρήθηκαν στη συλλογική μνήμη ως «αφύσικοι» μέσα από ένα πλήθος σατιρικών τραγουδιών (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 166· Σωνιέ/Saunier, 2004, σελ. 287-297· Τριανταφυλλίδης, 1952, σελ. 50):¹³⁶

*Μάνα, Τούρκοι, μάνα, Φράγκοι
μάνα τρεις Αμερικάνοι
ήρθανε για να με πάρουν (δics)
στο Τσικάγο να με πάγουν.
Μάνα πέφτω και πεθαίνω (δics)
στο Τσικάγο δεν πηγαίνω.*

*Στου Γυθείου το λιμάνι
Ήρθαν οι Αμερικάνοι
Με γαρύφαλλο στο πέτο
Για να παντρευτούν και εφέτο.
Σούρα σούρα το φουστάνι
Για να ρθουν οι Αμερικάνοι
Με δολάρια και λίρες.
Για να πάρουν τις μικρούλες*

136. *The Ahepa Magazine*, III (4), 9^{ος}/1929, σελ. 32-33.

Όπως φαίνεται, λίγες ήταν οι κοπέλες οι οποίες επιδείκνυαν ένα ανεξάρτητο πνεύμα και απέρριπταν το συνοικέσιο με ένα μετανάστη. Οι περισσότερες υποτάσσονταν στη βούληση της οικογένειάς τους και στους οικονομικούς καταναγκασμούς. Τα ερωτικά δράματα τα οποία απασχολούσαν συχνά τις στήλες των τοπικών εφημερίδων αποκάλυπταν τα διλήμματα των ανύπαντρων κοριτσιών και την πίεση υπό την οποία δέχονταν την πρόταση γάμου των «Αμερικάνων».¹³⁷ Ασυμφωνία κοινωνική χαρακτήριζε και τους γάμους μεταξύ βιοπαλαιστών μεταναστών και γυναικών οι οποίες προέχονταν από ξεπεσμένες οικονομικά μεγαλοοικογένειες (Ρίτσου-Γλέζου, 1981, σελ. 118-133). Ο γάμος κάποιας κόρης με έναν «Αμερικάνο» θεωρούνταν μεγάλη τιμή και ανέλπιστα τύχη ακόμα και για αυτές τις οικογένειες, έστω και αν αυτό σήμαινε τη μετακίνησή της στη μακρινή Αμερική (Constant, ό.π., σελ.157-159). Φυσικά τα προτεινόμενα συνοικέσια και ο πλούτος των «Αμερικάνων» υπόκειντο σε έλεγχο από τις ενδιαφερόμενες οικογένειες. Τα εθνοτοπικά δίκτυα, σε κάποιες περιπτώσεις και οι προξενικές αρχές, επιστρατεύονταν προκειμένου να εξακριβωθεί εάν οι πληροφορίες για την προκοπή των υποψήφιων γαμβρών αλήθευαν.¹³⁸

Οι αντιλήψεις των Ελληνοαμερικανών για τα προσόντα των υποψήφιων νυφών φαίνεται, ωστόσο, ότι είχαν αλλάξει στο Μεσοπόλεμο και τα κριτήρια επιλογής τους είχαν αυστηροποιηθεί. Οι υποψήφιοι γαμβροί οι οποίοι κατέφθαναν στην Ελλάδα αυτή την περίοδο με ατομικά ταξίδια ή εκδρομές συλλόγων εκδήλωναν προτίμηση για κοπέλες με παιδεία και κοινωνική μόρφωση, συχνά μάλιστα αστές, όπως καταδεικνύουν τα αγγελτήρια γάμων, τα οποία δημοσιεύονταν στον επαρχιακό Τύπο. Ελληνοαμερικανοί επιχειρηματίες με οικονομική δύναμη, σχετική μόρφωση και δράση στους ομογενειακούς συλλόγους επέλεγαν ως συντρόφους κόρες αρχοντικών οικογενειών, ιατρών, δημάρχων, φαρμακοποιών, δημοσιογράφων, στρατιωτικών, δικηγόρων και συμβολαιογράφων οι οποίες διέθεταν «ελληνοπρεπή ανατροφή» και συμπληρωματική μόρφωση. Περιζήτητες ήταν οι διδασκάλισσες, οι μαίες και γενικά οι απόφοιτες οικοκυρικών σχολών, διδασκαλείων και Αρσακείων, οι οποίες εκτιμούνταν από τους Ελληνοαμερικανούς όχι για τα επαγγελματικά τους προσόντα αλλά για τα μορφωτικά τους εφόδια, τα οποία θα τους επέτρεπαν να ανταποκριθούν ως σύζυγοι στην κοινωνική ζωή της Αμερικής.¹³⁹ Οι προτιμήσεις αυτές και τα τεστ αναλαβητισμού που καθιέρωσαν οι αμερικανικές αρχές ωθούσαν με τη σειρά τους πολλούς γονείς να ενθαρρύνουν τη μόρφωση των κοριτσιών, να τις απομακρύνουν από τις αγροτικές ασχολίες και να τις προετοιμάζουν για την αστική ζωή.¹⁴⁰

137. *Νεολόγος Πατρών*, 15/10/1923, 13/08/1927, 21/08/1927.

138. Βλ. αίτηση κατοίκου Αθηνών προς το Υπουργείο Εξωτερικών για παροχή πληροφοριών σχετικά με την «κοινωνική θέση» του υποψήφιου μνηστήρα της αδελφής του: τη διαγωγή και την εργασία του, την κατοχή περιουσίας και το ύψος της. Αίτηση Γεωργίου Πετρή, 12/03/1912. ΙΑΥΕ 1912/55.1

139. *Νεολόγος Πατρών*, 7/06/1920, 13/06/1921, 9/02/1930.

140. *Ο Σπαρτιάτης*, 30/05/1925.

Για τον εντοπισμό των υποψήφιων νυφών οι ενδιαφερόμενοι Ελληνοαμερικανοί επιστράτευαν τα εθνοτοπικά δίκτυα, ενώ κάποιες φορές προσέφευγαν σε μια οικεία από την Αμερική πρακτική: τη μικρή αγγελία.¹⁴¹ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 μεσολαβητικό ρόλο ανέλαβαν και οι ομογενειακοί σύλλογοι. Οι ομαδικές εκδρομές που διοργάνωναν στην πατρίδα λειτουργούσαν ως ευκαιρία γνωριμίας των ανύπανδρων ομογενών με νεαρές από όλη την Ελλάδα οι οποίες ήλπιζαν σε μια καλύτερη τύχη.¹⁴² Η κινητοποίηση προξενητών, ακόμα και επαγγελματιών μεσιτριών γάμου, ήταν μεγάλη κάθε φορά που κατέφθανε κάποιος Ελληνοαμερικανικός Σύλλογος και ο γυναικείος πληθυσμός επιδιόταν σε έναν αγώνα απόκτησης ενός Αχέπανς ή Γκάπανς γαμβρού. Η επιχειρηματική πρωτοβουλία των συνοικεσίων αποδιδόταν μάλιστα σε γυναικεία εταιρία της πρωτεύουσας η οποία σε συνεργασία με την ΑΧΕΠΑ βοηθούσε νεαρές Ελληνίδες να γνωρίσουν ανύπανδρους Ελληνοαμερικανούς.¹⁴³ Ένας άτυπος ανταγωνισμός είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στις κοπέλες της Αθήνας και της επαρχίας με τις πρώτες να εμφανίζονται πιο ευνοημένες στην πραγματοποίηση του «αμερικανικού ονείρου» λόγω της άφιξης και παραμονής των υποψήφιων γαμβρών πρώτα στην πρωτεύουσα. Στην πραγματικότητα όμως ο ανταγωνισμός μεταξύ των υποψήφιων νυφών απέρρευε από τη μεταβολή των αντιλήψεων των Ελληνοαμερικανών σχετικά με το ρόλο και τα προσόντα μιας συζύγου.¹⁴⁴ Με χιουμοριστικό ύφος δημοσιογράφος του *Νεολόγου Πατρών* αναρωτιόταν για το αποτέλεσμα αυτού του αγώνα:

*«Ποιες τώρα θα νικήσουν; Οι πρωτευουσιάνικες σουσουράδες που ξέρουν τα ταγκώ και το φοξ τροτ, που γνωρίζουν ολίγη γαλλικήν και έμαθαν να κτυπούν τα χέρια των επάνω εις το πιάνο ή εκείνες που ζουν μακριά από το κέντρον και από το επίκεντρον όλων των νεωτερισμών και των αλλόκοτων αντιλήψεων;».*¹⁴⁵

Τα νέα κριτήρια των Ελληνοαμερικανών όσον αφορά την επιλογή συζύγου φαίνεται ότι είχαν αρχίσει να μετασχηματίζουν τα πρότυπα των οικογενειών της επαρχίας σχετικά με την ανατροφή και το μέλλον των κοριτσιών τους, όχι ωστόσο χωρίς προβληματισμό και επιφυλάξεις. Με παρέμβασή του σε αρκαδικό περιοδικό ένας από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης της Οικοκυρικής Σχολής της Τεγέας επιχειρούσε στα τέλη

141. *Νεολόγος Πατρών*, 11/10/1926· *Ο Ξενητευμένος*, 22/06/1935.

142. Βλ. το τρίτο οργανωμένο ταξίδι της ΑΧΕΠΑ το 1930 και την άφιξη 1.000 περίπου Ελληνοαμερικανών. *Νεολόγος Πατρών*, 26/03/1930, 7/04/1930. *The Ahepa Magazine*, IV 3, 3^{ος}/1930, σελ. 19.

143. *Καλάβρυτα*, 28/03/1930· *Ο Ξενητευμένος*, 28/03/1935.

144. *Νεολόγος Πατρών*, 18/12/1929. Βλ. το διήγημα «Η Φιλημένη» του Ηλία Τζανετή και το δίλημμα του μετανάστη να επιλέξει ανάμεσα στην παλιά αγαπημένη του η οποία τον περίμενε πιστά 15 χρόνια ή τη μορφωμένη και μοντέρνα νεαρή κόρη ενός καθηγητή η οποία τον πολιορκούσε όσο παραθέριζε στο χωριό. *The Ahepa Magazine*, VI (6), 6^{ος}/1932, σελ. 27-28.

145. *Νεολόγος Πατρών*, 5/04/1930.

της δεκαετίας του 1920 να καθιστούσε τους φόβους των οικογενειών ότι η φοίτηση στη συγκεκριμένη σχολή, η ανέγερση της οποίας είχε κατεξοχήν χρηματοδοτηθεί από τους Ελληνοαμερικανούς, «ξεμάλιζε» τα κορίτσια της περιοχής. Υπερασπιζόμενος την αναγκαιότητα της λειτουργίας της, παρουσίαζε τους απόδημους ως υποστηρικτές της μόρφωσης των γυναικών, ταυτόχρονα, όμως, και απόλυτα ρεαλιστές ως προς τα αναγκαία προσόντα των μελλουσών συζύγων τους.¹⁴⁶ Είναι φανερό ότι μετά από τέσσερις περίπου δεκαετίες επικοινωνίας με την Αμερική τα πρότυπα, οι αντιλήψεις και οι συμπεριφορές των διεθνικών κοινοτήτων γύρω από το γάμο είχαν σε μεγάλο βαθμό μετασχηματισθεί.

3. Η μεταναστευτική οικογένεια

Η οικογένεια έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο μεταναστευτικό εγχείρημα παρέχοντας τα κίνητρα και ταυτόχρονα τα οικονομικά μέσα και τα δίκτυα για να πραγματοποιηθεί. Ενταγμένοι σε πολυμελή νοικοκυριά γύρω από τα οποία αρθρωνόταν ένα ολόκληρο πλέγμα σχέσεων εξουσίας, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων οι έγγαμοι και άγαμοι μετανάστες αναχωρούσαν για την Αμερική με στόχο την αναπαραγωγή της οικογένειας συμβάλλοντας όμως μακροπρόθεσμα στο μετασχηματισμό της. Ο Ψυχογιός (1986, σελ. 177) κάνει λόγο για συρρίκνωση των αγροτικών οίκων λόγω της αναχώρησης, της οριστικής εγκατάστασης και της δημιουργίας οικογένειας στην Αμερική από πολλούς άγαμους νέους. Ωστόσο, η διεθνική κινητικότητα εμφανίζεται να επηρεάζει με πολύ πιο σύνθετο τρόπο τη δομή και τη λειτουργία της οικογενειακής ζωής στις αγροτικές κοινότητες του ελλαδικού χώρου.

«Η μικρά χωρική οικογένεια» (Καραβίδας, 1931) η οποία κυριαρχούσε στην ελληνική ύπαιθρο, αποτελούσε ένα διευρυμένο κατά βάση οικιακό σχηματισμό ο οποίος συγκροτούνταν ακολουθώντας κατεξοχήν την πρακτική της ενδογαμίας και το ανδροπατροτοπικό σύστημα εγκατάστασης. Τις περισσότερες φορές δηλαδή το νέο ζευγάρι συγκατοικούσε με τους γονείς του άνδρα, για κάποιο διάστημα και με τα ανύπαντρα αδέρφια του και υποστηριζόταν από ένα δίκτυο συγγενικής αλληλεγγυότητας στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν συγγενείς και από την πλευρά της μητέρας. Η συμβίωση διαφορετικών γενεών για αρκετά χρόνια αποτελούσε προϋπόθεση της μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων, ενώ λειτουργούσε και ως ασφαλιστική δικλείδα σε περίπτωση που ο πατέρας απουσίαζε μακριά για μεροκάματο ή πέθαινε. Οι οικογενειακές σχέσεις δεν ήταν πάντα αρμονικές, χαρακτηρίζονταν συχνά από εντάσεις, ενίοτε και από συγκρούσεις, καθώς διέπονταν από πατριαρχικές δομές εξουσίας με τον γεννήτορα να κατέχει ηγετική θέση λόγω ηλικίας, φύλου και κοινωνικού ρόλου. Ήταν αυτός ο οποίος διαχειριζόταν τον οίκο ως οικονομική ενότητα συγκεντρώνοντας τα εισοδήματα,

146. Θεοφ. Αλεξόπουλος, «Κατηγορούμεθα», *Τεγεατικός Αστήρ*, Β', τχ. Ε', 4^ο-5^ο/1927, σελ. 7-9.

τα οποία προέρχονταν από τις αγροτικές και εξωαγροτικές δραστηριότητες όλων των μελών. Οι οικονομικές ανάγκες αλλά και οι νοοτροπίες της ανδροκρατούμενης κοινωνίας απαιτούσαν από τις γυναίκες να απέχουν από τη σχολική εκπαίδευση, να επωμίζονται βαρύτερες οικιακές και γεωργικές εργασίες και να υποτάσσονται στην ανδρική εξουσία η οποία ιεραρχούνταν ηλικιακά εντός της οικογένειας από τον πεθερό-παππού στο σύζυγο-πατέρα και το γιο-αδελφό. Ήταν αυτοί που περιφρουρούσαν την τιμή της και διασφάλιζαν την υπόληψη όλης της οικογένειας (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 71-76, 132-177· Ψυχογιός, 1995).

Η υπερατλαντική μετανάστευση επηρέασε σημαντικά την παραδοσιακή αγροτική οικογένεια, η οποία αποτελούσε το κέντρο της παραγωγικής δραστηριότητας και ταυτιζόταν με το νοικοκυριό, δηλαδή τη διαχείριση και το μοίρασμα της καθημερινότητας των μελών της κάτω από την ίδια στέγη. Ανέδειξε ένα νέο μοντέλο σύμφωνα με το οποίο,

«τα μέλη της ζού[σα]ν χωριστά το ένα από τα άλλα για κάποιο διάστημα ή για το μεγαλύτερο μέρος του βίου τους, διατηρού[σα]ν ωστόσο δεσμούς και δημιουργού[σα]ν ένα είδος αισθήματος κοινής ευημερίας και ενότητας, μια αίσθηση οικογενειακότητας, διαμέσου των συνόρων»

(Bryceson and Vuorela, 2002, σελ. 3).

Σε πολλές περιπτώσεις, αυτός ο διασκορπισμός μακριά από την οικιακή ομάδα δεν αποτέλεσε ένα προσωρινό φαινόμενο που οδήγησε στην επανένωση της οικογένειας είτε στη χώρα υποδοχής είτε στη γενέτειρα. Απέκτησε ένα μονιμότερο χαρακτήρα, καθώς το μεταναστευτικό εγχείρημα υφίστατο συνεχώς αναθεωρήσεις παρατείνοντας την παραμονή του μετανάστη στη νέα χώρα ή αναγκάζοντας τη νέα αναχώρησή του μετά την επιστροφή στην πατρίδα. Η «οικογένεια στα δύο άκρα» (Jiemin, 2003, σελ. 128) υπήρξε αποτέλεσμα της επιλεκτικής κινητικότητας ορισμένων μελών της, της αμφιταλάντευσης από την πλευρά του μετανάστη μεταξύ της μόνιμης ή της προσωρινής εγκατάστασης, των οικογενειακών δεσμών και των σχέσεων που ανέπτυξε στο νέο περιβάλλον, του προσανατολισμού του τόσο στην κοινωνία υποδοχής όσο και σε εκείνη της καταγωγής (Bryceson and Vuorela, ό.π., σελ. 6).

Τα διασκορπισμένα μέλη της μεταναστευτικής οικογένειας υπάκουαν σε μια ηθική οικονομία, η οποία εκδηλωνόταν με την αλληλεγγύη, τις αμοιβαίες δεσμεύσεις και το μοίρασμα των εισοδημάτων. Η λειτουργία της στηριζόταν στη συνεργατικότητα, την αλληλοκατανόηση· διαπερνούσαν, όμως, συχνά και απειλούνταν, από έμφυλες και διαγενεακές ιεραρχίες και συγκρούσεις (Dreby and Atkins, 2010, σελ. 680). Μέσα στις «έμφυλες γεωγραφίες της εξουσίας», οι οποίες αναπτύσσονταν εντός του διεθνικού πεδίου, οι οικογενειακές ιδεολογίες και σχέσεις επιβεβαιώνονταν ή αναδιατάσσονταν ανάλογα με τη δράση και το φαντασιακό των υποκειμένων (Mahler and Pessar, 2001).

Η διεθνική οικογένεια, η οποία διαμορφώθηκε μέσα από την ελληνική εργατική μετανάστευση στην Αμερική, δεν υπήρξε στατική. Οι κρατικές πολιτικές και η διάρκεια του μεταναστευτικού εγχειρήματος είχαν αντίκτυπο στη μορφή και την εξέλιξή της. Αρχικά, ο νεαρός άγαμος μετανάστης, συχνά μάλιστα ανήλικος, μετανάστευε στη Αμερική αφήνοντας πίσω μικρότερα αδέρφια και γονείς. Επέστρεφε ενήλικας για να παντρευτεί και να παραλάβει μαζί του σύζυγο και μερικά από τα αδέρφια του, αφήνοντας πίσω γονείς και κάποια ανύπανδρη αδελφή. Σε άλλο σενάριο, ο μετανάστης είχε παντρευτεί και είχε αποκτήσει παιδιά πριν την αναχώρησή του ή κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του στην πατρίδα. Εμπιστευόταν στους γονείς την οικογένεια την οποία συντηρούσε με την εργασία του στην Αμερική. Για κάποιους, όμως, απόδημους η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και η δημιουργία επιχειρήσεων ισοδυναμούσε με την απομάκρυνση από το αρχικό σχέδιο παλιννόστησης. Στο πλαίσιο μιας διαπραγματεύσης των δεσμευσών του προς την οικογένεια, ο μετανάστης εκπλήρωνε τις οικονομικές και ηθικές υποχρεώσεις του προς αυτή μέσω της αποστολής εμβασμάτων και επιστολών και ως αντάλλαγμα εξασφάλιζε τη συγκατάθεσή της για την παράταση της παραμονής του στο εξωτερικό (Baldassar, Baldock and Wilding, 2007, σελ. 15). Αξιολογώντας τα πλεονεκτήματα που του προσέφερε κάθε τόπος, επωφελούνταν από αυτά κάνοντας ατομικές επιλογές, οι οποίες τον απομάκρυναν από τον αρχικό οικογενειακό σχεδιασμό (Coe, 2012, σελ. 920). Απέκλειε, δηλαδή, την πρόσκληση των υπόλοιπων μελών στην Αμερική πιθανότατα λόγω της ύπαρξης ηλικιωμένων γονέων και παρουσίας στο χωριό και της προτίμησης της ανάθεσης της φροντίδας και της συντήρησής τους στα υπόλοιπα αδέρφια ή στη σύζυγο. Στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας, η οικογένεια επιφορτιζόταν, δηλαδή, με την παροχή κάποιων υπηρεσιών προς τον μετανάστη, διευκολύνοντας έτσι τη δική του κινητικότητα και προκαλώντας τη δική της ακινησία.¹⁴⁷ Επρόκειτο για μια κατανομή ρόλων και αρμοδιοτήτων η οποία προκαλούσε συχνά τριβές και συγκρούσεις και υπαγορευόταν από τις έμφυλες και ηλικιακές ιεραρχίες εντός της οικογένειας (Basch et al., 1994, σελ. 263-265· Schewel, 2020, σελ. 343). Το κόστος διαβίωσης της οικογένειας στην Αμερική, οι διαφαινόμενες δυσκολίες προσαρμογής τους στο ξένο περιβάλλον αλλά και το δέλεαρ της ελευθερίας που ο μετανάστης μπορούσε να απολαμβάνει προσμετρούσαν στην απόφασή του να συνεχίσει να ζει χωριστά.

Οι ευκαιρίες μετακίνησης που προσέφερε το διεθνικό πεδίο στα νεότερα μέλη της οικογένειας καθιστούσαν συνεχώς ρευστό το χαρακτήρα της οικογένειας. Συχνά, δηλαδή, ο πατέρας καλούσε τα μεγαλύτερα παιδιά κοντά του στην Αμερική για να αναλάβουν τις επιχειρήσεις, να πραγματοποιήσουν σπουδές ή και για να παντρευτούν (Μασκαλέρης,

147. Πρόκειται για υπηρεσίες προς τον μετανάστη, όπως η ανατροφή των παιδιών, η γηροκόμηση των γονέων, η επίβλεψη της ανέγερσης του σπιτιού, η συντήρηση της έγγειας παρουσίας, η γραφειοκρατική διεκπεραίωση των στρατιωτικών εκκρεμοτήτων του κ.ά. οι οποίες ανταμείβονται με τα μεταναστευτικά εμβάσματα και γι' αυτό έχουν προσδιοριστεί στη διεθνή βιβλιογραφία ως «αντίστροφα εμβάσματα» (Mazzucato, 2011).

ό.π., σελ. 95). Η σύζυγος και τα μικρότερα τέκνα παρέμεναν στην Ελλάδα αναμένοντας την επιστροφή του συνταξιούχου πλέον μετανάστη. Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, η αυστηροποίηση των προϋποθέσεων εισόδου στο αμερικανικό έδαφος τη δεκαετία του 1920 αλλά και οι στρατολογικές προϋποθέσεις που έθεσε η ελληνική νομοθεσία δημιούργησαν πρόσθετα κωλύματα στην επανένωση της κατακερματισμένης οικογένειας. Όταν οι μετανάστες δεν είχαν πολιτογραφηθεί, δεν μπορούσαν να καλέσουν κοντά τους τις οικογένειές τους, ενώ αγόρια που πλησίαζαν την ηλικία στράτευσης δεν εξασφάλιζαν άδεια εξόδου από το ελληνικό κράτος.¹⁴⁸ Άλλες φορές πάλι η μέχρι τότε ενωμένη οικογένεια που ζούσε στην Αμερική αναγκαζόταν να χωρίσει για λόγους σπουδών. Η μητέρα μαζί με τα παιδιά επέστρεφαν στην Ελλάδα, συνήθως στην Αθήνα, προκειμένου τα τελευταία να αποκτήσουν ελληνική μόρφωση σε κάποιο ιδιωτικό σχολείο ή στο Πανεπιστήμιο. Σε αυτήν την εκδοχή της διεθνικής ζωής, η οποία παρατηρείται στο Μεσοπόλεμο, ο μετανάστης πραγματοποιούσε συνήθως τακτικά ταξίδια στην Ελλάδα για να επισκεφτεί την οικογένεια και να προετοιμάσει την παλιννόστησή του. Τα σχέδια επανένωσης μπορούσαν, ωστόσο, να ματαιωθούν από τον ξαφνικό θάνατό του στην Αμερική.¹⁴⁹

Ο θάνατος του μετανάστη σήμαινε για την οικογένεια την απαρχή μιας ιδιαίτερα χρονοβόρας και δαπανηρής γραφειοκρατικής εμπλοκής με τράπεζες, δικηγόρους, προξενεία και αμερικανικά δικαστήρια για τη μεταβίβαση της αμερικανικής περιουσίας. Όταν δεν υπήρχαν γιοι ή αδέρφια στην Αμερική για να γνωρίζουν τις οικονομικές δραστηριότητες και επενδύσεις του μετανάστη και να διαχειριστούν οι ίδιοι τη σχετική γραφειοκρατία, οι άρρενες συγγενείς στην πατρίδα ήταν συχνά αυτοί που αναλάμβαναν για λογαριασμό της συζύγου να έρθουν σε επαφή με τις ελληνικές τράπεζες στις οποίες συνήθως τοποθετούσαν οι απόδημοι τα κεφάλαιά τους και να ζητήσουν την εκκαθάριση των περιουσιακών στοιχείων του.¹⁵⁰ Η άγνοια των γυναικών για τις επαγγελματικές δραστηριότητες και τις ακριβείς αποταμιεύσεις τού για πολλά χρόνια απόντα συζύγου, η απουσία διαθηκών και παράλληλα η ανάγκη διεκδίκησης ασφαλειών ζωής, αποζημιώσεων και συντάξεων του Αμερικανικού στρατού επέβαλλαν την προσφυγή στις διεθνικές υπηρεσίες ειδικευμένων δικηγορικών γραφείων, τα οποία εμφανίζονται να δραστηριοποιούνται ευρέως στην Αθήνα και σε μεταναστευτικούς νομούς κατά το Μεσοπόλεμο.¹⁵¹

148. Βλ. σχετικές υποθέσεις στο αρχείο του πρακτορείου Τσίμπη. Ενδεικτικά: Κ. Τσίμπης προς Χρ. Καράμπελα και Π. Δεκούλο, Πειραιάς 20/07/1927· προς Ευάγγελο Καρανάσιο, Πειραιάς 7/04/1927, 7/07/1927· προς Ευαγγελία Καρανάσιου 13/07/1927, ΥΦ. 2, Βιβλίο Επιστολών 28/10/1926-9/06/1927· ΥΦ. 3, Βιβλίο Επιστολών 10/06/1927-9/03/1928, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη.

149. Βλ. στις νεκρολογίες στον Τύπο του Μεσοπολέμου τις πολλαπλές εκδοχές των διεθνικών οικογενειών. Ενδεικτικά: *Καλάβρυτα*, 2/05/1930, 16/12/1931· *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας*, 3/06/1928.

150. Βλ. Υποθέσεις Αμερικής Κληρονομικών. Αλληλογραφία μετά της Hellenic Bank Trust Company και άλλων τραπεζών Αμερικής, Α1Σ63Υ6Φ33, ΙΑ/ΕΤΕ.

151. Βλ. δικηγορικό γραφείο «Αμερικανικών Υποθέσεων» Αντώνιου Κέδρα στην Αθήνα. *Νεολόγος Πατρών*, 3/09/1928. «Εταιρεία Αμερικανικών Κληρονομικών Υποθέσεων» Όμηρου Μυράτ. *Σημαία Καλαμών*,

Τέτοιες υποθέσεις αναλαμβάνουν την ίδια περίοδο και οι τραπεζικοί οργανισμοί. Το πλούσιο αρχείο του δικαστικού τμήματος της Εθνικής Τράπεζας μαρτυρά αυξημένες εργασίες στο συγκεκριμένο τομέα.¹⁵² Ομοίως, οι διαφημίσεις της Τράπεζας Αθηνών αποκαλύπτουν την ανάπτυξη εξειδικευμένων διεθνικών νομικών υπηρεσιών προς τους μετανάστες και τις οικογένειές τους. Τα ελληνοαμερικανικά πιστωτικά ιδρύματα που λειτούργησαν στο Μεσοπόλεμο, η Bank of Athens Trust Company και η Hellenic Bank Trust Company, δραστηριοποιούνταν στην εκτέλεση διαθηκών, τη διαχείριση ή τη διαφύλαξη περιουσιών με τη βοήθεια εξειδικευμένων υπαλλήλων τους. Η χρησιμότητα της σύνταξης διαθήκης¹⁵³ με τη βοήθεια της Τράπεζας διαφημιζόταν στο Μεσοπόλεμο ως εγχείρημα το οποίο περιόριζε τους κινδύνους απώλειας ή μείωσης της περιουσίας κάποιου μετανάστη λόγω άγνοιας από την πλευρά των νόμιμων κληρονόμων, οικογενειακών ερίδων και μακροχρόνιας δικαστικής διεκδίκησής της.¹⁵⁴ Η διαδικασία ήταν πράγματι αργή καθώς περιπλεκόταν από τη διασπορά των περιουσιακών στοιχείων, το κόστος των διεθνικών νομικών υπηρεσιών και τις προϋποθέσεις των αμερικανικών νόμων, ενώ η εκκαθάριση, όταν ολοκληρωνόταν, απέδιδε πενιχρά αποτελέσματα για τις οικογένειές τους σε σχέση με τις αρχικές προσδοκίες που είχαν καλλιεργήσει οι φήμες για τα πλούτη των «Αμερικάνων» (Ελεφάντης, ό.π., σελ. 69-76).

4. Κατανομή ρόλων και οικογενειακών ευθυνών: η θέση της γυναίκας

Η γεωγραφικά διασπασμένη οικογένεια χρειαζόταν να διατηρήσει ζωντανή τη σχέση της, να την ανανεώσει και να την προσαρμόσει σε ένα νέο σχεσιακό πλαίσιο προκειμένου να λειτουργήσει και να μην διαλυθεί. Έπρεπε να αναπτύξει επιλεκτικούς συναισθηματικούς και υλικούς δεσμούς και να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της λαμβάνοντας υπόψη τα χωρικά, χρονικά και πρακτικά εμπόδια που όρθωνε η διεθνική κινητικότητα (Bryceson and Vuorela, 2002, σελ. 14-19). Το βίωμα της μακροχρόνιας απουσίας και της στέρησης

14/01/1933.

152. Η Εθνική Τράπεζα ήταν από τα πρώτα τραπεζικά ιδρύματα που ασχολήθηκαν με τις εκκαθαρίσεις των περιουσιών των αποθανόντων ομογενών. Το Δικαστικό Τμήμα της διαχειρίστηκε κληρονομικές υποθέσεις και υπό τον ανταγωνισμό της Τράπεζας Αθηνών παρείχε αρκετές διευκολύνσεις στους πελάτες της σε Ελλάδα και Αμερική. Βλ. Φάκελος «Υποκατάστημα Νέας Υόρκης. 1927-1933», Α1Σ40Υ78Φ598, ΙΑ/ΕΤΕ. Το 1930 διαφήμιζε την καθοδήγηση των πελατών της ως προς τον τρόπο σύνταξης μιας διαθήκης και τη διασφάλιση των κληρονόμων τους. Βλ. ενημερωτική επιστολή της ΕΤΕ στις 18/03/1930 προς τους ομογενείς, Φάκελος «Εγγραφα σχετικά με την ίδρυση της Hellenic Bank Trust Company, NY», Α1Σ2Υ14Φ8, ΙΑ/ΕΤΕ.

153. Το 1932 η Τράπεζα Αθηνών διένειμε στους πελάτες της στην Αμερική το ειδικό έντυπο «Αι περιουσίες μετά θάνατον». Βλ. *Νέα από την Ελλάδα*, 82, 11^ο/1932, σελ. 498.

154. *Νέα από την Ελλάδα*, 49, 2^ο/1930, σελ. 406-51, 4^ο/1930, σελ. 470-58, 11^ο/1930.

των οικείων κινητοποιούσε τα μέλη της να επινοούν τρόπους γεφύρωσης της απόστασης και ενίσχυσης της αίσθησης της οικογενειακής εγγύτητας. Όταν ο μετανάστης δεν κατάφερε να ανανεώσει τους δεσμούς του με την αυτοπρόσωπη παρουσία του, προσέφυγε σε άλλες λύσεις για να διαχειριστεί την ανάγκη της επαφής και να ξεπεράσει το πρόβλημα της γεωγραφικής απόστασης.

Φυσικά τα εμπόσματα αποτελούσαν την πιο ισχυρή συγκολλητική ουσία των διεθνικών οικογενειών. Η σταθερή ροή τους αποδείκνυε ότι ο μετανάστης ζούσε και μεριμνούσε για τις ανάγκες της οικογένειάς του. Δέσμευαν τη γυναίκα να παραμείνει πιστή στα οικογενειακά και τα συζυγικά καθήκοντά της παρά τη μακρά απουσία του ανδρός. Η διαχείρισή τους, ωστόσο, δεν ήταν απρόσκοπτη. Οι πατριαρχικοί κώδικες της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας επέβαλλαν τη διατήρηση όλων των οικονομικών ευθυνών από τον πατέρα του απόδημου και αρχηγό της οικογένειας. Η γυναίκα και τα παιδιά, που τις περισσότερες φορές συγκατοικούσαν με τα πεθερικά και εργάζονταν μαζί με τους ανύπαντρους θείους στα χωράφια, παρέμεναν στον έλεγχό τους και εξαρτιούνταν από τις οικονομικές τους αποφάσεις (Ψυχογιός, 1986, σελ. 167-168). Επρόκειτο για μια συμβίωση η οποία λόγω των πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας γινόταν συχνά ακόμα πιο δύσκολη για τη νύφη του σπιτιού (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 148). Εξοικειωμένοι με τις οικονομικές συναλλαγές και τη μετάβαση στην πόλη, όπου γινόταν το εμπόριο της σοδειάς, οι άντρες αναλάμβαναν να εξαργυρώσουν τις αμερικανικές επιταγές αξιοποιώντας τις πληροφορίες που αντλούσαν από τα δίκτυά τους για τις συμφέρουσες συναλλαγματικές τιμές και τους ευνοϊκούς τραπεζιτικούς όρους. Ήταν αυτοί που ενημερώνονταν για τα προς πώληση κτήματα, εξοφλούσαν τα χρέη και πραγματοποιούσαν τις όποιες αγορές. Τραπεζικές και συμβολαιογραφικές πράξεις, επαφές με τους τοκογλύφους ενέπιπταν στις ανδρικές αρμοδιότητες οι οποίες προϋπέθεταν στοιχειώδη εγγραμματισμό, πληροφόρηση και δράση στο δημόσιο χώρο.¹⁵⁵ Βεβαίως, οι μετανάστες μαζί με τις οικονομίες τους απέστειλαν συνήθως οδηγίες για τον τρόπο διάθεσής τους, τις οποίες οι γονείς τηρούσαν ως ένδειξη σεβασμού προς τον απόντα, το μόχθο και την εμπειρία που είχε αποκτήσει στην ξενιτιά.

Η εμπλοκή των γυναικών σε οικονομικά ζητήματα περιοριζόταν σε οτιδήποτε αφορούσε την κατανάλωση, έναν τομέα ο οποίος τους επέτρεπε να συμμετέχουν στο παιχνίδι του κοινωνικού ανταγωνισμού (Μπεοπούλου, 1987, σελ. 283). Μελετητής της μετανάστευσης επιβεβαίωσε την παραπάνω κατανομή των έμφυλων ρόλων ως προς τη διαχείριση των εμβασμάτων (Παπαγιαννάκης, 1917, σελ. 235):

155. Ακόμα και για τους άνδρες η μετάβαση στις πόλεις και η εξαργύρωση των επιταγών στις αρχές του αιώνα δεν ήταν εύκολη υπόθεση όπως διαφαίνεται στην επιστολή κατοίκου της ορεινής Κορινθίας προς τον απόδημο γιο του τον οποίο ενημερώνει ότι την εξαργύρωση ανέλαβε να κάνει στην Αθήνα με συμφέρουσα τιμή ο πολιτευτής Κορινθίας Σωτήριος Κροκιδάς. Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσαι 14/06/1909 και 17/10/1910. Κ. Δημόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσαι 11/09/1910. Ιδιωτική Συλλογή.

«Οι μετανάσται, μόλις αποκτήσουν οικονομίας τινάς, σπεύδουν να εξοφλήσουν τα χρέη των, αποστέλλοντας [...] εις την μητέρα ή την σύζυγόν των τα αναγκαία προς διατροφήν και άλλην χρήσιν ποσά. Πολλάκις, όταν συλλέξη αρκετόν ποσόν, ως 200 εικοσοφράγκων, αποστέλλει αυτό εις τον πλησιέστερόν του συγγενή προς αγοράν κτήματος πωλουμένου εν τω χωρίω του εις ευθηνήν τιμήν».

Γνωρίζοντας πολύ καλά τη συμβολική και όχι μόνο την πρακτική αξία που είχαν τα καινούρια και επαρκή ενδύματα για όλα τα μέλη, οι ανέσεις του σπιτιού και ο εξοπλισμός του με σκεύη και έπιπλα, οι γυναίκες προμηθεύονταν από τους γυρολόγους, τα κοντινά παζάρια και τα εμπορικά των πόλεων ό,τι εκτιμούσαν ότι θα προέβαλλε μέσα στο χωριό την οικονομική επιτυχία του αποδήμου γιου ή συζύγου και θα συνέβαλλε στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης όλης της οικογένειας (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 94).¹⁵⁶ Ιδιαίτερη μέριμνά τους αποτελούσε η δημιουργία της καλύτερης δυνατής προίκας για τις ανύπαντρες θυγατέρες (εγχερήματης και υλικής) και η διάδοση στο γυναικείο κύκλο του ύψους της και των απαιτήσεων που αυτή δημιουργούσε ως προς τα προσόντα του υποψήφιου γαμβρού (Κουκουλές, ό.π., σελ. 20-21, 88-99).

Στον κύκλο ζωής τού κάθε μεταναστευτικού νοικοκυριού υπήρχαν φυσικά περιθώρια διαφοροποίησης της θέσης των γυναικών. Ο θάνατος των πεθερικών, η μακροχρόνια απουσία του ξενιτεμένου, η απόκτηση παιδιών επέτρεπαν στις ώριμες πια γυναίκες να αναλάβουν οι ίδιες την οικονομική διαχείριση. Χήρες, επίσης, με μετανάστες γιους οι οποίες δούλευαν μεροκάματο σε ξένα χωράφια ή εκτελούσαν μόνες τους τις οικογενειακές αγροτικές εργασίες και δεν υποβοηθούνταν από άρρενες συγγενείς, είναι φυσικό ότι είχαν οικονομικές ευθύνες άρα και σχετικές ελευθερίες και εξουσίες στο σπίτι. Παραλάμβαναν οι ίδιες τα συστημένα γράμματα με τα εσώκλειστα δολάρια, ξεχρέωναν τους τοκογλύφους και εξαργύρωναν τις ταχυδρομικές επιταγές στο χωριό (Fairchild, ό.π., σελ. 96). Οι συναλλαγές με τις τράπεζες των πόλεων φαίνεται πάντως ότι παρέμεναν δύσκολες γι' αυτές ακόμα και στο Μεσοπόλεμο.¹⁵⁷ Σε πολλές περιπτώσεις ο μετανάστης εξουσιοδοτούσε στενούς συγγενείς ή έμπιστα πρόσωπα για τη διαχείριση της περιουσίας και των εμβασμάτων του και την εποπτεία της οικογένειάς του. Όσοι μάλιστα αναλάμβαναν το καθήκον αυτό εμφανίζονται να δικαιούνται άτυπα μερίδιο από τα εμβάσματα του μετανάστη ως αμοιβή για τις υπηρεσίες τους (De Haas, 2006, σελ. 10). Η ανάμειξη πάντως τρίτων προσώπων δημιουργούσε συχνά οικογενειακές προστριβές ή και συζυγικά δράματα, αφού αυτοί συνήθως παραμελούσαν τα καθήκοντά τους, ιδιοποιούνταν

156. Μαλεβός, 31, 11^{ος}/1923, σελ. 175.

157. Στο Μεσοπόλεμο, η Τράπεζα Αθηνών διαφήμιζε την παράδοση των εμβασμάτων κατ' οίκον από τον ταχυδρόμο ή τους ανταποκριτές της προς εξυπηρέτηση των γυναικών οι οποίες κατοικούσαν μακριά από κάποιο υποκατάστημά της. *Νέα από την Ελλάδα*, 62, 3^{ος}/1931, σελ. 127.

τα εμβάσματα, βιαιοπραγούσαν κατά των συζύγων και διέδιδαν φήμες για την ηθική τους προκειμένου να συγκαλύψουν τις οικονομικές απάτες τους.¹⁵⁸

Οι επενδυτικές επιλογές των γυναικών, βέβαια, ήταν σαφώς περιορισμένες. Η φύλαξη των δολαρίων στα σεντούκια και η αναμονή της καλύτερης συναλλαγματικής ισοτιμίας –για την οποία όμως ποτέ δεν ήταν σίγουρες– ήταν η προσφιλέστερη τακτική τους (Κατσένης, 2007, σελ. 125).¹⁵⁹ Αγράμματες και κοινωνικά απομονωμένες, άπειρες στις οικονομικές συναλλαγές, δύσπιστες συχνά στην εκμυστήρευση και την άντληση συμβουλών από ξένους για οικονομικά ζητήματα, οι γυναίκες άφηναν συχνά να αχρηστευθούν μέσα σε μπαούλα επιταγές και ομολογίες τις οποίες εντόπιζαν δεκαετίες αργότερα άθικτες τα παιδιά τους. Για τις περισσότερες μάλιστα τα χαρτιά αυτά είχαν πολλαπλή αξία: συναισθηματική, αφού, όπως ακριβώς και οι επιστολές, υποδήλωναν την επικοινωνία των ξενιτεμένων με την οικογένεια και την εκπλήρωση των ηθικών υποχρεώσεών τους προς αυτή· συμβολική, καθώς τα αριθμητικά και γραμματικά σύμβολα που έφεραν επάνω αντιπροσώπευαν τη μόρφωση που οι ίδιες είχαν στερηθεί· υλική λόγω της σπανιότητας του χαρτιού στις αγροτικές κοινότητες. Η ονομαστική αξία τους ήταν ίσως αυτή που δυσκολεύονταν περισσότερο να συλλάβουν γυναίκες αναλφάβητες και εθισμένες σε ένα λιτό και αυτάρκη βίο (Constant, 2005, σελ. 378-379).¹⁶⁰

Μεγαλύτερες εξουσίες και ευρύτερες αρμοδιότητες δείχνουν να διαθέτουν τη δεκαετία του 1920 οι γυναίκες οι οποίες έχουν εγκατασταθεί στις πόλεις προκειμένου να εξασφαλίσουν καλύτερη μόρφωση και περισσότερες ανέσεις για τα παιδιά τους. Η εγγραμματοσύνη αρκετών γυναικών, τα χρόνια απουσίας του μετανάστη και η εμπειρία που συσώρευαν οι ίδιες από τη διαχείριση του πυρηνικού νοικοκυριού και τη ζωή στις πόλεις, τα νέα καταναλωτικά πρότυπα και ερεθίσματα που δέχονταν, τους επέτρεπαν να διαχειρίζονται τα εμβάσματα αν όχι χωρίς διαμεσολαβητές, τουλάχιστον με τη βοήθεια προσώπων που εμπιστευόνταν.

5. Συζυγικές σχέσεις

Εκτός από τα εμβάσματα η προσωπική αλληλογραφία ήταν το μέσο που επέτρεπε όχι απλώς τη διατήρηση αλλά την αναδιαμόρφωση και επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων τις οποίες ο αποχωρισμός καθιστούσε ιδιαίτερα ευάλωτες. Οι μετανάστες και

158. Πατρίς Πύργου, 25/07/1909.

159. Μαλεβός, 28, 8^ο/1923, σελ. 138. Βλ. ανάλογους έμφυλους περιορισμούς στην επένδυση των μεταναστευτικών εμβασμάτων στη Σικελία. Εκεί οι γυναίκες επέλεγαν την οικεία για αυτές λύση της αγοράς οικοπέδων και της ανέγερσης σπιτιών όχι όμως και την επένδυση σε καλλιεργήσιμη γη η οποία λόγω της σπανιότητάς της ήταν προσιτή μόνο στα αντρικά δίκτυα (Reeder, ό.π., σελ. 142-154).

160. Βλ. στο διήγημα του Παπαδιαμάντη (1889) «Η Σταχομαζώχτρα» τη δυσκολία της γριάς Αχτίτσας να καταλάβει την αξία της αμερικανικής συναλλαγματικής που της είχε στείλει ο γιος της.

οι οικογένειές τους μέσα από μια συνεργατική διαδικασία, η οποία διακρινόταν από εμπρόθετες στρατηγικές σιωπής, κατασκεύαζαν μια νέα επιστολική σχέση, συχνά διαμεσολαβημένη από γραμματιζούμενους και ανοιχτή σε τρίτα πρόσωπα, η οποία στηριζόταν σε ένα λόγο κανονιστικό, εκφραστικό, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό των συναισθημάτων τους και περιγραφικό των εμπειριών και των αναγκών τους (Gerber, 2006, σελ. 92-139). Η διεθνική επικοινωνία ήταν καθοριστική για τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών, ωστόσο δεν ήταν δεδομένη. Εκτός από τα δομικά εμπόδια των αρχών του 20ού αιώνα, τα οποία δεν ευνοούσαν την τακτική αλληλογραφία, όπως ήταν η αναξιοπιστία και το κόστος των ταχυδρομικών υπηρεσιών, θα πρέπει να συνεκτιμηθούν και οι έμφυλες ασυμμετρίες και πολιτικές που επηρέαζαν το περιεχόμενο και την ποιότητα της επικοινωνίας. Ο αναλφαβητισμός των γυναικών και η πατριαρχική δομή της διευρυμένης οικογένειας εμπόδιζαν τη γυναίκα να διατηρεί μια προσωπική επιστολική σχέση με τον μετανάστη και μέσω αυτής να κατευνάζει φόβους και ανησυχίες και να ανανεώνει τους δεσμούς μαζί του. Καθώς μάλιστα η αλληλογραφία συνοδευόταν από εμβάσματα και μηνύματα προς πολλούς αποδέκτες, η παραλαβή ή η καθυστέρηση της σπάνια αποτελούσε ιδιωτική υπόθεση. Οι δημόσιες επιτελέσεις που παρήγε (αναγγελία της άφιξης της από τον ταχυδρόμο στην πλατεία του χωριού, δημόσια ανάγνωση των γραμμάτων, μετάδοση του περιεχομένου τους από στόμα σε στόμα) επέτρεπαν στην κοινότητα να παρακολουθεί και να σχολιάζει τη ροή και την ποιότητα της δημιουργώντας πρόσθετα άγχη στην οικογένεια του μετανάστη (Mahler, 2001b, σελ. 601-603). Στην οικογενειακή αλληλογραφία πάντως του Μεσοπολέμου, όπως σε αυτήν του μετανάστη Σπυρίδωνα Ζώη, η σύζυγος εμφανίζεται να συμμετέχει με πιο ενεργό ρόλο και να εκδηλώνει μεγαλύτερη οικειότητα και αυθορμητισμό στη γραπτή επικοινωνία της. Επιχειρεί να διαπραγματευθεί τη διεθνική σχέση της παρά τις έμφυλες ανισότητες που τη διέπουν.¹⁶¹

Ο ιερέας Σπυρίδωνας Ζώης ξεκίνησε το μεταναστευτικό ταξίδι του το 1938 με αρχική πρόθεση να μείνει στην Αμερική μόνο για τρία χρόνια, στόχος ο οποίος από την αρχή φαίνεται να αναθεωρείται παρά τη διαφωνία της συζύγου του, Βιργινίας και των τριών παιδιών τους, Πώργου, Αλεξάνδρας (Τσάντας) και Λίτσας. Παρά τις δυσκολίες βιοπορισμού της, η οικογένεια παρέμεινε εγκατεστημένη στο Μεσολόγγι, σε ενοικιαζόμενο σπίτι μακριά από τον έλεγχο των πεθερικών, οι οποίοι ζούσαν στο χωριό Γαλατά. Συντηρούνταν από τα εμβάσματα του μετανάστη, τα οποία, ωστόσο, φαίνεται ότι δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες της ζωής στην επαρχιακή πόλη. Τα χρήματα τα διαχειριζόταν η σύζυγος, η οποία με τις στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις της επικοινωνούσε τακτικά μαζί του με προσωπικές επιστολές και τον ενημέρωνε αναλυτικά για τον τρόπο με τον οποίο τα δαπανούσε. Ο μορφωμένος αδελφός της Αντρέας εμφανίζεται να τη

161. Οι επιστολές συντάσσονται από τη σύζυγο, μια ημι-εγγράμματη λαϊκή γυναίκα, η οποία, αν και αυτονομείται από τον έλεγχο των πεθερικών της και εγκαθίσταται με τα παιδιά της στην πόλη, βρίσκεται υπό την επιτήρηση του κοινωνικού κύκλου του ιερέα και των συγγενών τους και για χρόνια εξαρτάται από τα εμβάσματα και τις αποφάσεις του.

βοηθάει σε ζητήματα που ενέπιπταν στις ανδρικές αρμοδιότητες, όπως στην αναζήτηση κατάλληλου οικοπέδου για την ανέγερση σπιτιού και στην εποπτεία της σχολικής προόδου των παιδιών.¹⁶²

Στην αλληλογραφία η προοπτική επανένωσης της οικογένειας στην Αμερική τίθεται πολύ συχνά από την πλευρά του μετανάστη. Η άρνηση της Βιργινίας Ζώη να τον ακολουθήσει με τα τρία παιδιά τους είναι σταθερή, στηριζόμενη στο επιχείρημα του υψηλού κόστους του ταξιδιού και της προτίμησης της γρήγορης εκπλήρωσης του οικογενειακού οικονομικού στόχου που ήταν η απόκτηση ιδιόκτητου σπιτιού στο Μεσολόγγι. Για τη γυναίκα η μετανάστευση και της ίδιας σήμαινε οριστικό κλείσιμο του σπιτικού τους και εγκατάλειψη των όποιων περιουσιακών τους στοιχείων. «Για σκέψου όμως πως έχομε και πράγματα που τα έχομε αλίθια με έμα αγορασμένα», εξηγεί στον μετανάστη εκφράζοντας ταυτόχρονα τους φόβους της για το υπερωκεάνιο ταξίδι: «[Κ]ε ήστερα μήπος μου έχις κανένα γνωστόν σήντροφο για νάρθο αυτού και επημένις αφού με ξέρις κίολα αν αντέχο στα ταξίδια και τόσο μακρινό ταξίδι».¹⁶³ Περισσότερο όμως από το φυσικό κίνδυνο της θάλασσας εκείνο που την αποθάρρυνε ήταν ο ψυχολογικός φόβος του αγνώστου και η τεράστια πολιτισμική απόσταση που τη χώριζε από τη νέα ήπειρο: «Ήδα να μου γράφις για ερχομό δεν σκέπτεσε καλά όμως γιααφτό το ζιτιμα να ξεκινίσο μια νέα γινέκα με τρία πεδιά και πού να πάω ένας ανέβγαλτος άνθρωπος».¹⁶⁴ Εσωτερικοί περιορισμοί, όπως η έλλειψη εμπειριών και γνώσεων, γεννούσαν πράγματι στις γυναίκες φόβο, ποικίλες προκαταλήψεις και περιορισμένες φιλοδοξίες για τη ζωή στην Αμερική, όπως σχολιαζόταν σε σχετικό άρθρο στο *Νεολόγο Πατρών*:

*«Κατά τους τελευταίους αυτούς μήνας απέστειλαν αρκετά χρηματικά ποσά πλείστοι [Ελληνες εργάται] προς τας συζύγους των, προσκαλούντες αυτάς να έλθωσιν εις Αμερικήν, αλλ' αυτά επιμόνωσ αρνούνται [...] διότι θεωρούσι την Αμερικήν ως χώραν ημιβάρβαρον εις την οποίαν επιπολάζει το έγκλημα».*¹⁶⁵

Ακόμα και τα επιχειρήματα του μετανάστη για την εξασφάλιση μιας καλύτερης τύχης και περισσότερων εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα παιδιά τους στο εξωτερικό δεν έκαμπταν τις αναστολές της. «Ανέβγαλτες» γυναίκες, όπως αυτή, δεν μπορούσαν να φανταστούν το οικογενειακό μέλλον «πέρα από τα σύνορα» (Schewel, 2020, σελ. 342):

162. Ανδρέας Παπανδρέου προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 10/04/1940, Αρχείο Ζώη.

163. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 01/07/1939, Αρχείο Ζώη.

164. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 25/05/1939, Αρχείο Ζώη. Τις ίδιες αναστολές είχε το 1911 και η γυναίκα του φυγόδικου Κατσένη ο οποίος είχε διαφύγει στην Αμερική. «Γυναίκα του χωριού» αδυνατούσε να αφήσει την Καρυά Αργολίδος και με τα πέντε παιδιά της να ταξιδεύσει έως το Λος Άντζελες (Κατσένης, 2007, σελ. 117).

165. *Νεολόγος Πατρών*, 3/08/1910.

«[Ο]ς αναφορά για τα παιδιά μας ας έχουν υγία και σπουδάζουν και εδώ και σε εδώ μεγάλες και εδώ έμαθες και γράματα δεν έπαθες τίποτε άστα αυτά τώρα [...] αμερική ή το κεδό».¹⁶⁶ Περιορισμοί που σχετίζονται με την τάξη, το φύλο και τη σεξουαλικότητα διαμόρφωναν και ήλεγχαν τελικά όχι μόνο την ικανότητα των γυναικών να μετακινηθούν μέσα στο διεθνικό πεδίο αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτές νοηματοδοτούσαν και έπρατταν σε σχέση με τη μετανάστευση των υπόλοιπων μελών της οικογένειας (Pessar and Mahler, 2003, σελ. 823).

Η διέλευση του ωκεανού και η εγκατάσταση στη μακρινή Αμερική ήταν οπωσδήποτε μεγάλο βήμα για τις περισσότερες γυναίκες, γι' αυτό και πολλοί μετανάστες αναγκάζονταν να συμβιβαστούν με την προοπτική του χωριστού βίου. Για κάποιες άλλες, βέβαια, η παραμονή τους στο σπίτι εξέφραζε περισσότερο επιθυμία και επιλογή παρά εξαναγκασμό και φόβο για το άγνωστο. Η γυναικεία «αδυναμία», ο μητρικός ρόλος και οι διαγενεακές υποχρεώσεις τους τους εξασφάλιζαν μια σχετική και αμφίσημη προστασία (Βολντμάν κ.ά., 1997, σελ. 350-351). Έτσι ίσως εξηγείται η δυνατότητα που πρόσφερε ενδιαφερόμενος Ελληνοαμερικανός στην υποψήφια σύζυγο σύμφωνα με την αγγελία που δημοσίευσε στο *Νεολόγο Πατρών* στις 11/10/1926:

«Νέος Έλληνας εκ του νομού Αχαιοήλιδος καταγόμενος και καλώς αποκαταστημένος εν Αμερική, με καλές συστάσεις, ζητεί μίαν νέαν κόρην καλής οικογενείας και με καλές συστάσεις, ηθικήν, διά να την νυμφευθή, εμπορεί δε να εγκατασταθή και εν Ελλάδι όταν αυτή το θελήση».

Φαίνεται ότι για κάποιους μετανάστες η επιθυμία απόκτησης απογόνων υπερίσχυε της ανάγκης της συντροφικότητας στην απόφαση σύναψης γάμου υπαγορεύοντας τελικά τη διεθνική δομή της οικογένειας. Ο χωριστός βίος των ανδρογύνων δεν ήταν, άλλωστε, ούτε ασυνήθιστος ούτε κατακριτέος στην ελληνική επαρχία. Η υπερπόντια μετανάστευση είχε απλώς επιμηκύνει τις παραδοσιακές περιόδους απουσίας των περιφερόμενων έως τότε τεχνιτών και εποχικών εργατών (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 107-108).

Φυσικά η ψυχική απομάκρυνση και η πολιτισμική διαφοροποίηση μεταξύ των συζύγων που επέρχονταν με το χρόνο, επίσης, ενθάρρυναν τους δύο συζύγους να ζουν χωριστά. Η δημοσιογράφος Σαραντοπούλου στην περιοδεία της στην Αμερική τη δεκαετία του 1910 είχε εκπλαγεί από την κυνική άρνηση αρκετών μεταναστών να καλέσουν κοντά τους την οικογένειά τους και ειδικά τα θήλαα μέλη: «Τι να κάμω την χωριάτα γυναίκα μου, θα γελά ο Αμερικανός μαζί μου», «Τι να τας κάμω εδώ, περνώ και χωρίς αυτάς άλλως τε τας υποχρεώσεις μου τας εκπληρώ, τας στέλλω χρήματα, δεν πεινούν». Δεν απέφυγε μάλιστα να ειρωνευτεί την αλλαγή του ήθους του μετανάστη και την περιφρόνησή του προς την Ελληνίδα γυναίκα. «Βλέπετε έχει τόσο εκπολιτισθή ώστε η

166. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 15/06/1939, Αρχείο Ζώη.

χωρική σύζυγός του, η αδελφή του, η μητέρα να μη ανταποκρίνονται πλέον εις τας καλαισθητικές του ροπάς» (Σαραντοπούλου, 1916, σελ. 120). Το θέμα του μοναχικού συζυγικού βίου των γυναικών στη Λακωνία επανερχόταν συνεχώς και στα κείμενα της Αύρας Θεοδωροπούλου:

«Ευρίσκουν σχεδόν φυσικόν αυτόν τον αναπόφευκτον χωρισμόν! Τον αποδέχονται μάλιστα με φρικτήν ταπείνωσιν, θέτουν τον εαυτόν των εις τόσον χαμηλήν θέσιν απέναντι του άρρενος, ώστε δικαιολογούν την απομάκρυνσίν του από την οικογενειακήν εστίαν. – Τι να ιδούν από μας τα ζωντόβολα! Εκεί πέρα είνε γυναικές ωραίες, έξυπνες. Πού ναν τους κάνη καρδιά να γυρίσουν!»¹⁶⁷

Υιοθετώντας μια πατερναλιστική στάση απέναντι στις αγρότισσες, τη ζωή των οποίων η ίδια ως αστή θεωρούσε καταθλιπτική, τις προέτρεπε να ακολουθήσουν τους άνδρες τους στην Αμερική «για να ανοίξουν τα μάτια τ[ους] και να ξυπνήσει η αξιοπρέπείά τ[ους]» (Θεοδωρόπουλου, 1910, σελ. 55). Δεν λάμβανε υπόψη της, ωστόσο, την ικανότητα εμπρόθετης δράσης από την πλευρά των γυναικών, οι οποίες παρέμεναν στην Ελλάδα. Συνηθισμένες να ζουν μόνες, να οργανώνουν τη ζωή τους και να έχουν την ευθύνη του οίκου τους, αρκετές επέλεξαν πράγματι συνειδητά να παραμείνουν στο γνώριμο χώρο της κοινότητας, στην ασφάλεια του σπιτιού και την οικειότητα του συγγενικού κύκλου τους. Ως σύζυγοι των «Αμερικάνων», ειδικά οι γυναίκες ώριμης ηλικίας, μπορούσαν να απολαμβάνουν το κύρος και τα εμβάσματα των αντρών τους και παράλληλα να διεκδικούν τη δική τους αυτόνομη πορεία.¹⁶⁸ Άλλωστε, η δική τους «ακινήσια» ήταν σχετική με δεδομένο ότι κάποιες από αυτές, όπως η Βιργινία Ζώη, είχαν ήδη επιλέξει να μετακινηθούν σε κάποιο αστικό κέντρο (Schewel, 2020, σελ. 344).

Η αλληλογραφία δεν ικανοποιούσε σίγουρα μόνο τις συναισθηματικές ανάγκες των διασκορπισμένων μελών. Επέλυε πρακτικά ζητήματα καθώς περιλάμβανε από την πλευρά των μεταναστών οδηγίες για την αξιοποίηση των εμβασμάτων, συμβουλές για το μέλλον των παιδιών και την ασφάλεια της οικογένειας. Μέσω της γραφής τα μέλη της διεθνικής οικογένειας προσπαθούσαν να επιβεβαιώσουν τους ρόλους των συζύγων, των γονέων, των αδελφών και των παιδιών, τους οποίους και δυσκολεύονταν να ασκήσουν λόγω της απόστασης. Πληροφορίες για την υγεία της οικογένειας και τις σχολικές επιδόσεις των παιδιών συνόδευαν τα οικονομικά ζητήματα, τα οποία κατεξοχήν περιέχονταν στις επιστολές που ταξίδευαν προς την Αμερική. Η καθυστέρηση των εμβασμάτων, η τιμή εξαργύρωσης και ο τρόπος διάθεσής τους, οι τρέχουσες ανάγκες και οι δυσκολίες επιβίωσης προσεγγίζονταν από τις συζύγους που έμεναν πίσω με μια γλώσσα έντονα συναισθηματική και υπό το πρίσμα των πιεστικών υποχρεώσεων και των κοινωνικών προσδοκιών τους. Οι πληροφορίες ή και οι υποψίες ότι η οικογένεια

167. *Λακεδαίμων*, 27/09/1909. Βλ. και σχόλιο στο Βεντούρα, 2012, σελ.100.

168. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τις γυναίκες των ναυτικών στο Μπεοπούλου, 2006, σελ. 198.

δεν έχει αποκλειστική πρόσβαση στα μεταναστευτικά εισοδήματα δεν αποσιωπούσαν στην αλληλογραφία τους. Οι διαμαρτυρίες και τα παράπονά τους εκφράζονταν έντονα, γεγονός που αναδεικνύει τη βαρύτητα των οικονομικών ζητημάτων στις σχέσεις της διεθνικής οικογένειας (Borges and Cancian, 2016, σελ. 286):

«προ ημερών ήρθε κιο πατέρασου εδό κι ήρθε και μεβρήκε όχι όμως από πόνο και τον ρότισα μήπος ήχε κανένα γράμα από σένα και μου αρνήθηκε και τη ίδια ημέρα ήρθε και ξαργίροσε κε μένα με κορόϊδεβε κε μου λήε έχο πολί κερό να λάβο άλο από μια φωτογραφία γιαφτό δεν σου περισέβουν να μας στήλις περισσότερο και μουλες ικονομία».¹⁶⁹

Ο απόδημος καλούνταν πράγματι να ανταποκριθεί στα οικονομικά αιτήματα και του ευρύτερου συγγενικού και κοινωνικού του κύκλου, καθώς και στις κοινοτικές υποχρεώσεις ιεραρχώντας κάθε φορά τις ανάγκες και τις προτεραιότητες. Η πίεσή του προς τους πολλαπλούς αποδέκτες των εμβασμάτων του και τον ταχυδρομικό διανομέα, για εχεμύθεια αποτελούσε στρατηγική προκειμένου να συγκρατήσει τις απαιτήσεις τους και να αποτρέψει μια μεγαλύτερη ένταση στις ενδοοικογενειακές σχέσεις.

«Εις το γράμμα σας είδομεν ότι μας απειλής και μας λέγεις ότι λέμε στον κόσμο πως λαβένωμε λεπτά ενώ όμως ειμείς δεν λέμε τίποτα μάλιστα εκάμαμε και τον Διανομέα τον Μπερίτση ενήμερον να μην λείι τίποτε όπως μας έγγραφες του είπαμε και μας είπε πως δεν θα λείι τίποτε».

διαβεβαίωνε τον Σπύρο Ζώη ο ανιψιός του εκ μέρους των παππούδων του, οι οποίοι, όπως φαίνεται, εισέπρατταν εμβάσματα κρυφά από τη σύζυγο.¹⁷⁰ Η απόκρυψη του πλήθους των παραληπτών και του ύψους των εμβασμάτων προφύλασσε τον μετανάστη από επικρίσεις για επιβάρυνση του οικογενειακού προϋπολογισμού και υποβάθμιση των αναγκών τους προς όφελος της πατρικής οικογένειας (Δούνια, ό.π., σελ. 75-76).

Η μετανάστευση συχνά όχι μόνο επιτείνει τις υπάρχουσες εντάσεις εντός της οικογένειας αλλά δημιουργεί και νέες, που απορρέουν από τις διαφορετικές καθημερινές εμπειρίες, τις πολλαπλές υποχρεώσεις και τις ευθύνες που βιώνουν τα μέλη της. Όπως άλλωστε συμβαίνει και με τις υπόλοιπες οικογένειες, τα διεθνικά νοικοκυριά έχουν να αντιμετωπίσουν την άνιση δύναμη των μελών τους. Οι διαφορές ως προς την πρόσβαση στην κινητικότητα, τους υλικούς πόρους, τα διάφορα είδη κεφαλαίου και τον τρόπο ζωής αναδεικνύονται με ακόμα πιο εντυπωσιακό τρόπο στο εσωτερικό τους (Brucyson and Vuorela, 2002, σελ. 7). Είναι αλήθεια ότι οι Έλληνες μετανάστες παρά τους ποικίλους καταναγκασμούς που αντιμετώπιζαν στη νέα χώρα, μπορούσαν να απολαμβάνουν

169. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 30/01/1939, Αρχείο Ζώη.

170. Ευάγγελος Π. Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 17/04/1939, Αρχείο Ζώη.

αρκετές από τις ανέσεις και τις ευκαιρίες που πρόσφερε το αμερικανικό περιβάλλον και να ατενίζουν τη ζωή με μεγαλύτερη αισιοδοξία. Η επαφή με τον κόσμο της πόλης κλόνιζε, επίσης, σταδιακά τις παλιές συνήθειες και αξίες τους οδηγώντας πολλούς από αυτούς σε επιλογές, οι οποίες δεν υπαγορεύονταν από τις συλλογικές οικογενειακές αποφάσεις, αλλά αντίθετα τους εξασφάλιζαν μεγαλύτερη προσωπική αυτονομία (Πετμεζάς, 1999β, σελ. 49). Η γυναίκα, όμως, αισθανόταν παγιδευμένη σε ένα καθεστώς επισφάλειας. Δεν είχε άμεση πρόσβαση στα οφέλη της μετανάστευσης παρά μόνο μέσω των εμβασμάτων του άνδρα, τα οποία ήταν ακανόνιστης ροής και ελεγχόμενα από άλλους. Στις μεταναστευτικές οικογένειες η άφιξη της αλληλογραφίας και των εμβασμάτων αποδεικνυόταν πιο απρόβλεπτη και από τα καιρικά φαινόμενα, τα οποία παλαιότερα καθόριζαν την παραγωγή και το επίπεδο διαβίωσής τους (Mahler, 2001b, σελ. 606). Η εξάρτηση της πυρηνικής οικογένειας από το μεταναστευτικό εισόδημα για την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών καθιστούσε συχνά οξύ τον επιστολικό λόγο της συζύγου, τις συνεχείς απαιτήσεις της από τον μετανάστη ασφυκτικές και την αντίδρασή του εξίσου σκληρή. «[Μ]ου γράφεις να μι σενοχλό σε τι σενόχλιστα, εσί δεν έπαψες να με βρίζεις και να με φοβερίζεις γράφεις τα γράματα και λες πως τα στέλεις σε κανένα σκιλί και όχι στι γινέκα σου και στα πεδιά σου», διαμαρτύρεται η Βιργίνια Ζώη ύστερα, προφανώς, από τις επιπλήξεις του μετανάστη για τα συνεχή οικονομικά αιτήματά της.¹⁷¹

Η ένταση πάντως στις οικογενειακές σχέσεις απέρρευε και από το γεγονός ότι κάθε πλευρά βίωνε διαφορετικά τη διεθνή ζωή. Η πραγματικότητα των μεταναστών ήταν δηλαδή επικεντρωμένη κυρίως στο τοπικό και διανθιζόταν με διεθνικές πρακτικές, αντίθετα με την οικογένεια πίσω στην πατρίδα, της οποίας οι διεθνικοί δεσμοί μετατρέπονταν σε αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς της. Αυτό σημαίνει ότι για τους άνδρες προτεραιότητα είχαν οι άμεσες έγνοιες που προέκυπταν από την επισφαλή οικονομική και κοινωνική τους θέση στην αμερικανική κοινωνία, ενώ αντίθετα για τις γυναίκες η ζωή περιστρεφόταν συνεχώς γύρω από ζητήματα που συνδέονταν με την απουσία των ανδρών: τα γράμματα που καθυστερούσαν ή που έφταναν με ή χωρίς εμβάσματα, την αγωνία για την υγεία τους, την περιέργεια για τον τρόπο ζωής τους, την αδημονία για την επιστροφή τους (Mahler, 2001a, σελ. 110· Pialt, 1987, σελ. 414· Pribilsky, 2004, σελ. 313-334). Η αβεβαιότητα αυτή των γυναικών και η ψυχολογική επιβάρυνσή τους από τη μακρόχρονη απουσία των ανδρών είχε μάλιστα αντίκτυπο σε αρκετές περιπτώσεις και στη σωματική υγεία τους.¹⁷²

Αισθήματα παραγκωνισμού από την πλευρά της συζύγου και διάψευσης των προσδοκιών της γεννιούνταν όχι μόνο όταν καθυστερούσε η αλληλογραφία με τις επιταγές αλλά και τα δέματα που είχε υποσχεθεί ο μετανάστης. Ο ανταγωνισμός με άλλες

171. Βιργίνια Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 1/07/1939, Αρχείο Ζώη.

172. *Νέα από την Ελλάδα*, 36, 1^{ος}/1929, σελ. 6. Η Βιργίνια Ζώη εμφανίζεται τη δεκαετία του 1940 να αντιμετωπίζει καρδιολογικά προβλήματα τα οποία ο γιος της απέδιδε στην παρατεταμένη απουσία του πατέρα. Γεώργιος Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 5/12/1947, Αρχείο Ζώη.

μεταναστευτικές οικογένειες ως προς την κατοχή υλικών αγαθών λειτουργούσε πιεστικά για τους «Αμερικάνους», οι οποίοι όφειλαν να ανταποκρίνονται στο «μύθο της ευμάρειας» και στα συνεχή αιτήματα των παιδιών και της συζύγου για δώρα.

«[Θ]έλο να μας στίλις από μια φορεσιά καλί για ενθήμιον καθώς λένε ότι ήνε έξοχα πράπατα προχθές ήμουνα στι θιά θεόνι κι έλαβε ένα κιβότιο ο μπακογιάνις αυτός που μένι δίπλα στι θιά ένα κιβότιο γεμάτο από φορέμα φορεσές τον πεδιόν χρισαφικά βροχιόλια σταβρουδάκια πολά πράματα».¹⁷³

Τα διεθνικά αντικείμενα που αποστέλλονταν ως δώρα από την Αμερική δημιουργούσαν δεσμεύσεις για ανταπόδοση και συντήρηση της διεθνικής σχέσης. Μέσω αυτών η αίσθηση της εγγύτητας και της θαλπωρής για τα μέλη της διεθνικής οικογένειας δεν παρέμενε μόνο νοερή αλλά και υλική (Salih, 2002, σελ. 57· Vuorela, 2002). Αγαθά που ικανοποιούσαν τις άμεσες ανάγκες τους, όπως ρούχα και υποδήματα ή συνέβαλλαν στην ενίσχυση της κοινωνικής θέσης τους, όπως χρυσά κοσμήματα και βιομηχανικά αγαθά μεταφέρονταν στην Ελλάδα από τους ίδιους τους μετανάστες, τους γνωστούς τους ή το ταχυδρομείο. Η ποσότητα, η συχνότητα και το είδος αυτών των αντικειμένων πληροφορούσε τη διεθνική κοινότητα όχι μόνο για την οικονομική άνεση και το ενδιαφέρον του μετανάστη αλλά και για την ποιότητα και την αντοχή της διεθνικής σχέσης με την οικογένειά του (Baldassar, 2008, σελ. 258).

Η ανταλλαγή φωτογραφιών λειτουργούσε εξίσου ανατροφοδοτικά για τη διεθνική οικογενειακή επικοινωνία. Μετέφερε μηνύματα για την υγεία των μελών και στις δύο πλευρές, για το επίπεδο διαβίωσής τους, τις ανάγκες και τα συναισθήματά τους. Η συχνότητα αποστολής των αμερικανικών φωτογραφιών ήταν μεγαλύτερη όχι μόνο λόγω του χαμηλότερου κόστους και της ευκολίας εξασφάλισής τους αρχικά στα στούντιο των αμερικανικών πόλεων και αργότερα, στο Μεσοπόλεμο, με τις ιδιωτικές φωτογραφικές μηχανές, αλλά κυρίως λόγω της πίεσης της οικογένειας να ελέγξει την υγεία του σκληρά εργαζόμενου μετανάστη. Φαίνεται, μάλιστα, ότι η φωτογραφία του μετανάστη υφίστατο ενδελεχή εξέταση στην πατρίδα ακόμα και από ειδικούς προκειμένου να διαγνωσθούν ασθένειες που πιθανότατα αποκρύπτονταν από την οικογένεια ή που και ο ίδιος ο μετανάστης δεν είχε ακόμα αντιληφθεί:

«Μας είπε δε [ο ιατρός ο Δημόπουλος] και να στείλεις ένα κάδρο φωτογραφημένος μοναχό σου κ ο Ιωάννης πάλιν την ιδικήν του φωτογραφίαν, ίνα δοκιμάση ο ιατρός εάν είσθε γεροί επειδή δουλεύετε την νύκτα».¹⁷⁴

Βεβαίως και οι οικογένειες πίσω στην Ελλάδα είχαν κίνητρα να επικοινωνήσουν «εικονικά» με το απόδημο μέλος τους. Φωτογραφίες των παιδιών με τα γιορτινά ρούχα και

173. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 5/03/1939, Αρχείο Ζώη.

174. Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσани 11/09/1910. Ιδιωτική Συλλογή.

τα καλοζωισμένα πρόσωπα λειτουργούσαν ως ευχαριστήρια προς τον μετανάστη για την ανταπόκρισή του στις ανάγκες τους, ταυτόχρονα και ως πειστικά τεκμήρια της ικανότητας της συζύγου να διαχειρίζεται ορθά τα εμβάσματα. Αν όμως οι αμερικανικές φωτογραφίες ήταν πάντα προσεγμένες για να πείσουν την οικογένεια για την προκοπή του μετανάστη στο νέο περιβάλλον και να την καθησυχάσουν για την υγεία του, οι ελληνικές απέφευγαν κάποιες φορές σκόπιμα την ωραιοποίηση προκειμένου να πείσουν για μεγαλύτερα εμβάσματα. Οι φωτογραφίες με τα τριμμένα ρούχα και τα λιπόσαρκα παιδιά –όπως και η συχνή αναφορά στις επιστολές στις ασθένειες της οικογένειας– εντάσσονταν στις «μικρο-πολιτικές» που ανέπτυξαν οι σύζυγοι για να διαπραγματευθούν τις εγχρήματες ροές.

«Μου γράφεις και για τι φωτογραφία μου δεν ήταν καλί ίσος τόρα να μι σου φένομε καλί για τι αν βλέπης καλύτερα εδό ήμαστε από την καλοπέρασι ήμαστε τέσσαρα άτομα και περνάμε διο μήν με τα λεπτά που μας στέλις [...] βέβεια να παχύνι κανίς θέλ' καλοπέρασι και η καλοπέρασι θελ' χρίματα»¹⁷⁵

διαμαρτύρεται η Βιργινία Ζώη, προσπαθώντας να εξασφαλίσει τακτικότερα και μεγαλύτερα εμβάσματα..

Οι φωτογραφίες, όμως, εκπλήρωναν και άλλους ρόλους. Συχνά για παράδειγμα, μέσω της τεχνικής του φωτομοντάζ, η οποία συνηθιζόταν στα αμερικανικά स्टούντιο, καθίστατο δυνατή η φαντασιακή συνένωση των οικογενειών, οι οποίες παρέμεναν δεκαετίες χωρισμένες λόγω μετανάστευσης (Λιάμπη κ.ά., 2016, σελ. 429· Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 323).

«Δημήτρι, όταν θα φτιάξεις τα ρούχα τα κενούργια και φωτογραφισθείς να μας στήλεις μίαν φωτογραφίαν καλή φωτογραφισμένος μόνοσου διώτη θέλουμε να φωτογραφισθούμε και εμείς και θα την κάνουμε μία μεγάλη και η τρις»,

ζητούν από τον αδελφό τους στην Ελλάδα τα δύο αδέρφια στην Αμερική.¹⁷⁶ Επιπλέον, όμως, οι φωτογραφίες θεωρούνταν εμποτισμένες με το πνεύμα του αποστολέα, «σωματοποιημένες εσωτερικοποιημένες παρουσίες του απόντα» (Baldassar, 2008, σελ. 256-258).

Όπως και οι επιστολές, οι κάρτες, τα σημειώματα, τα αναμνηστικά ή οτιδήποτε εσωκλειόταν στους επιστολικούς φακέλους, οι φωτογραφίες καταλάμβαναν τη φυσική θέση των αγαπημένων που απουσίαζαν, προσέφεραν συντροφικότητα και αποτελούσαν τεκμήρια αγάπης και νοσταλγίας. Άλλοτε προστατευμένες σε κουτιά και άλλοτε τοποθετημένες σε περίοπτες θέσεις στο σπίτι, φυλάσσονταν ως κειμήλια για να «προβάλλ[ουν] τη συνάφεια του Άλλοτε και του Άλλού με το Εδώ και το Τώρα» (Piault, 1987,

175. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 25/05/1939, Αρχείο Ζώη.

176. Κώστας Χρόνης προς Δημ. Χρόνη, Πήποντη 25/03/1923, ΥΦ. 1.1, Αρχείο Χρόνη.

σελ. 416). Αν και άψυχα αντικείμενα, τροφοδοτούσαν με την υλικότητά τους τις πρακτικές, τη φαντασία και τα συναισθήματα της διεθνικής ζωής, δημιουργούσαν συγκινήσεις και αισθήματα «δια πληρεξουσίου» (Baldassar, 2008, σελ. 258).

Το ρόλο του «πληρεξουσίου» στην επικοινωνία της διεθνικής οικογένειας αποκτούσαν και οι συγγενείς, φίλοι και συγχωριανοί μετανάστες, οι οποίοι επέστρεφαν στην πατρίδα και αναλάμβαναν να μεταφέρουν για λογαριασμό όσων παρέμεναν στην Αμερική χρήματα, γράμματα και μικροαγαθά. Η προετοιμασία της αναχώρησης κάθε μετανάστη για την Ελλάδα περιλάμβανε τελετουργικά την αποχαιρετιστήρια συνάντηση με φίλους και συμπατριώτες και τη συγκέντρωση μηνυμάτων για τους οικείους τους. Το ταξίδι αποκτούσε δημοσιότητα, καθώς οι ίδιοι οι εθνοτοπικοί σύλλογοι διοργάνωναν συχνά εορταστικές συγκεντρώσεις προς τιμήν των μελών τους που ετοιμάζονταν να επιστρέψουν στην πατρίδα, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις επίσημων ανακοινώσεων στον ομογενειακό Τύπο.¹⁷⁷ Τα πρόσωπα αυτά σίγουρα δεν περιορίζονταν σε ένα διεκπεραιωτικό ρόλο. Εκτός από την ανάγκη εξοικονόμησης των ταχυδρομικών ή τελωνειακών τελών, οι μετανάστες αξιοποιούσαν τα συγγενικά και εθνοτοπικά δίκτυά τους για να διατηρήσουν μια στενότερη επικοινωνία με τις οικογένειές τους. Η σχέση μεταξύ αποστολέα, παραλήπτη και έμπιστου μεσάζοντα βασιζόταν σε μια αμοιβαία υποχρέωση φροντίδας. Ο ταξιδιώτης αναλάμβανε, δηλαδή, όχι απλώς να παραδώσει κάποιο αγαθό ή μήνυμα, αλλά να επισκεφτεί και να συνομιλήσει με την οικογένεια στο σπίτι της, να διασκεδάσει τους φόβους και τις ανησυχίες της για το απόδημο μέλος της, να επεξηγήσει καταστάσεις που δεν μπορούσαν να ειπωθούν διά αλληλογραφίας (Constant, όπ. σελ. 157). Εισέπραττε ως αντάλλαγμα την περιποίησή τους και στην επιστροφή του στην Αμερική, επιφορτιζόταν με τη μεταφορά νέων μηνυμάτων και δώρων προς τον ξενιτεμένο (Cancian, 2010, σελ. 51-53).

Η απόσταση, πάντως, μεγέθυνε τις αμφιβολίες της γυναίκας για το αίσιο τέλος του μεταναστευτικού εγχειρήματος και ενέτεινε τους φόβους της μοναχικής ζωής. «[Κ]οντέβο να πο μάτια που δεν φέροντε γλίγορα λισμονιούντε», παραπονιόταν στον άνδρα της η Βιργινία Ζώη εκφράζοντας το φόβο της ότι εκείνος μπορεί να περιορίσει τη συχνότητα των γραμμάτων του και ίσως να μην επιστρέψει ποτέ.¹⁷⁸ Οπωσδήποτε πηγή έντασης αποτελούσαν και τα πρόσθετα άγχη της γυναίκας η οποία όφειλε να ζει ως «ζωντοχήρα» με αυξημένες ευθύνες ως προς την ανατροφή των παιδιών και τη συντήρηση του νοικοκυριού και της περιουσίας: «Μου γράφης να προσέχο τα παιδιά και τα άλλα ζιτίματα μιν ανισιχής παπασπίρομου να λες προς άφισες άνδρα πίσο και όχι γινέκα [...] και μιν ανισιχίς για όλα τα ζιτίματα που ήχαμε πή», επαναλαμβάνει συχνά.¹⁷⁹ Η αθέτηση των συμφωνηθέντων όχι μόνο από την πλευρά του μετανάστη αλλά και της οικογένειας που έμενε πίσω εκλαμβανόταν πράγματι ως απειλή για την οικογενειακή αλληλεγγύη και συνοχή

177. *Ατλαντίς*, 11/02/1907· *Καλάβρυτα*, 25/04/1930.

178. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 1/07/1939, Αρχείο Ζώη.

179. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 8/05/1938, Αρχείο Ζώη.

(Δούνια, ό.π., σελ. 73). Την τήρησή τους την επέπτευε εκ του μακρόθεν ο μετανάστης μέσα από την τακτική αναφορά που όφειλε να υποβάλλει η σύζυγος και τις πληροφορίες που διασταύρωνε από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον με το οποίο, επίσης, αλληλογραφούσε. Ο πατριαρχικός έλεγχος παρέμενε ισχυρός στην πατρίδα και οι κοινωνικοί περιορισμοί της γυναίκας αποδεικνύονταν ανθεκτικοί ακόμα και όταν αυτή ζούσε στην πόλη: «[Σ]ήμερα με περιμένει η κουμπάρα να πάω στο Αργίριο γιατί άβριο γιορτάζουν Αγία χριστοφορίτες αλά χωρίς την άδια την δική σου δεν πηγένο ούτε πήγα πουθενά στο διάστημα πουλίπης», διαβεβαιώνει τον ιερέα για την πλήρη κοινωνική απομόνωσή της στα δύο περίπου χρόνια της απουσίας του στην Αμερική.¹⁸⁰ Αντίθετα με τον άνδρα ο οποίος ακολουθούσε συχνά τον «κανόνα της προστασίας», την απόκρυψη δηλαδή πολλών πληροφοριών γύρω από τη ζωή και την καθημερινότητά του προκειμένου να μην ανησυχήσει την οικογένεια που έμενε πίσω ή και να μην διαταράξει τις σχέσεις τους, η γυναίκα εμφανίζεται ιδιαίτερα εξομολογητική ως προς την καθημερινότητα τη δική της και των παιδιών όχι μόνο για να τον διαβεβαιώσει για τη συζυγική πίστη της αλλά και γιατί γνωρίζει ότι ο σύζυγος αργά ή γρήγορα θα τα πληροφορηθεί με κάποιο τρόπο.

Θέματα ευαισθητα, τα οποία αφορούσαν τη γυναικεία «τιμιότητα», κυκλοφορούσαν πράγματι συχνά στο διεθνικό πεδίο. Τα όποια περιστατικά συζυγικής απιστίας σημειώνονταν στα χωριά κατά τη διάρκεια της μακράς απουσίας των μεταναστών, δεν αποκρύπτονταν, αλλά, αντίθετα, περιγράφονταν με λεπτομέρειες στα γράμματα των συγγενών, οι οποίοι περιφρουρούσαν την τιμή και το όνομα του μετανάστη (Δούνια, ό.π., σελ. 97). Φαίνεται μάλιστα ότι ποικίλοι «καλοθελητές» τροφοδοτούσαν τον μετανάστη με αληθείς ή και ψευδείς πληροφορίες λειτουργώντας συχνά και εκβιαστικά με στόχο μερίδιο από τα εμβάσματά του (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 165).

Ωστόσο τα ποικίλα δημοσιεύματα στον τοπικό Τύπο σχετικά με τη γέννηση παιδιών «εκ κλεψιγαμίας» στις μεταναστευτικές κοινότητες θα πρέπει να περιγράφουν όχι τόσο μια υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα, όσο τις αυξημένες υποψίες της αγροτικής κοινωνίας για την επικινδυνότητα του γυναικείου σώματος που άφηνε πίσω για ιδιαίτερα μεγάλο χρονικό διάστημα ο μετανάστης και την επιτακτικότητα της αυστηρότερης επιτήρησής του.¹⁸¹ Όπως σημειώνουν οι μελετητές αυτής της πτυχής της μετανάστευσης, υπάρχει συνήθως μεγάλη απόκλιση μεταξύ των πραγματικών δημογραφικών δεικτών και των αντιλήψεων και προσλήψεων των ανθρώπων της εποχής για τις αθέμιτες σεξουαλικές

180. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 8/05/1940, Αρχείο Ζώη. Όχι μόνο στις αγροτικές κοινότητες αλλά και στις πόλεις και στα νησιά ο χώρος κίνησης των γυναικών παρέμενε αυστηρά οριοθετημένος και ελεγχόμενος από τα ίδια τα γυναικεία δίκτυα (Μπεοπούλου, 2006, σελ. 196-197. Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 89). Στην Ήπειρο, ο κώδικας ηθικής απαιτούσε από τις γυναίκες των ξενιτεμένων, να μαυροφορούνται και να συναναστρέφονται κυρίως ηλικιωμένες για να τις «ορμηγνέουν» (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 116-117).

181. Οι φοιτητές του Ανδρεάδη, για παράδειγμα, δεν είχαν επισημάνει στις επαρχίες που μελετούσαν πρόβλημα γέννησης παιδιών εκτός γάμου (Δαμίρης, ό.π., σελ. 22).

σχέσεις των συζύγων των αποδήμων (Bretell, 1986, σελ. 213· Reeder, ό.π., σελ. 120-123). Φαίνεται ότι τα όποια περιστατικά σημειώνονταν, όπως οι αυτοκτονίες, οι δολοφονίες γυναικών λόγω «ανεπιθύμητης» εγκυμοσύνης ή ακόμα οι βρεφοκτονίες για τη συγκάλυψη των εξωσυζυγικών σχέσεων, διογκώνονταν και χρησιμοποιούνταν από τους δημοσιογράφους για γενικευμένα συμπεράσματα, τα οποία, ωστόσο, δεν δικαιολογούνταν από τον ισχυρό πατριαρχικό έλεγχο της ελληνικής κοινωνίας. Μαρτυρούσαν όχι μια κοινωνία «αποχαλινωμένη» λόγω μετανάστευσης, αλλά αντίθετα μία κοινωνία ανήσυχη και γι' αυτό επιφορτισμένη να θυμίζει στη γυναίκα ό,τι δεν κατάφερναν τα εμβάσματα: ότι δηλαδή ο μετανάστης είναι «παρών».¹⁸² Τα ηθογραφικά διηγήματα που περιέγραφαν την απρόσμενη επιστροφή των συζύγων στο χωριό μετά από μακρά απουσία από την Αμερική και παρατεταμένη σιωπή, θα πρέπει να λειτουργούσαν ως προειδοποίηση προς τις εγκαταλελειμμένες γυναίκες, οι οποίες σκέφτονταν να συνάψουν δεύτερο γάμο (Θεοδωρόπουλου, 1909, σελ. 83-87· Κουκουλές, ό.π., σελ. 63-72).

Η μακρόχρονη απουσία των μεταναστών και η μη κανονικότητα της αλληλογραφίας τους, συχνά εμπρόθετη, σε συνδυασμό με την πρόσληψη της Αμερικής ως τόπου αφθονίας και ελευθεριότητας καλλιεργούσαν την ανησυχία στις γυναίκες πως οι μετανάστες σύζυγοί τους θα μπορούσαν πολύ εύκολα να τις εγκαταλείψουν (Mahler, 2001b, σελ. 607-608· Σιώτου, 2015, σελ. 186). Η φυσική απόσταση δημιουργούσε κενά στην πληροφόρηση, τα οποία συμπληρώνονταν από τη φαντασία, και διαμόρφωνε αμφισβητούμενες αναπαραστάσεις για τη ζωή του άλλου, τις οποίες επιχειρούσαν να ερμηνεύσουν και να διαπραγματευθούν μέσω της αλληλογραφίας (Carling, 2008, σελ. 1462-1463· Mahler, 2001b, σελ. 585· Mahler and Pessar, 2001, σελ. 451):

*«[Δ]εν καταλαβένο να σου 'φτεξα πουθενά εκτελό καταγράμμα της διαταγέ σου μακάρι όλοι η άνδρες που πηγένουν ταξίδι να αφίνουν τέτις γιναικές πήσο τόρα δεν ήναι ανάγκη να σου τα γράφο αυτά αλά δεν ξέρο που να αποδόσο αυτήν την αδιαφορία σου που έχεις δίξι τόρα τελευτέος».*¹⁸³

Δεν ήταν, πάντως, μόνο η γεωγραφική απόσταση που προκαλούσε ρωγμές στο κανονιστικό έγγαμο και οικογενειακό πρότυπο αλλά και οι προσωπικές εμπειρίες, οι ατομικές ανάγκες και οι αλλαγές που σημειώνονταν και στα δύο άκρα. Η ψυχική απομάκρυνση των ζευγαριών γινόταν, για παράδειγμα, ακόμα πιο αισθητή με την επιστροφή των μεταναστών στα χωριά. Η δυσκολία επικοινωνίας απέρρευε όχι μόνο από τη διάρκεια του χωριστού βίου τους, αλλά πολύ περισσότερο από την πολιτισμική απόσταση των «δύο κόσμων» που εκπροσωπούσαν (Βεντούρα, 2012, σελ. 107-108).

182. Ενδεικτικά: Λακεδαίμων, 20/12/1909· Νεολόγος Πατρών, 6/10/1909· Πατρίς Πύργου, 26/06/1908, 22/02/1909, 25/07/1909.

183. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 9/07/1940, Αρχείο Ζώη.

Οι νεότερες έρευνες έχουν, επίσης, αρχίσει να προσεγγίζουν το μεταναστευτικό υποκείμενο όχι ως ένα μοναχικό και σεξουαλικό άτομο που υποκινείται μόνο από υλιστικά κίνητρα και ηθικές δεσμεύσεις αλλά και ως ον με συναισθήματα και σεξουαλική ζωή (Σιώτου, 2015). Το διεθνικό πεδίο επέτρεπε στους μετανάστες να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους και παράλληλα να ακολουθούν ένα τρόπο ζωής μακριά από την πίεση της ανταπόκρισης στους συμβατικούς οικογενειακούς ρόλους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το φαινόμενο της ανδρικής διγαμίας, οι φήμες της οποίας έφταναν μέχρι το χωριό, αν και δύσκολα αποδεικνύονταν. Οι δυσκολίες επικοινωνίας, η έλλειψη συμμάχων στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, οι οποίοι θα μπορούσαν να περιφρουρήσουν τη συζυγική πίστη του μετανάστη, και η στέρηση μέσω πειθάρχησης του έφεραν σε μειονεκτική θέση τη γυναίκα (Kyle, 2000, σελ. 107-108). Οι φήμες για τη δημιουργία δεύτερης οικογένειας στην Αμερική δύσκολα επιβεβαιώνονταν και οι όποιες υποψίες των γυναικών σπάνια γίνονταν αφορμή ανοιχτής σύγκρουσης με τον μετανάστη ή με τους συγγενείς του, εφόσον εκείνος συνέχιζε να τους συντηρεί στην Ελλάδα. Αν και δεν αποκλείεται οι σύζυγοι στη Ελλάδα να έθεταν σε εφαρμογή τους δικούς τους μηχανισμούς πίεσης και αντίδρασης, είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι τα κοινωνικά ήθη και η οικονομική εξάρτηση τους στερούσαν τη δυνατότητα της διάλυσης του γάμου επιβεβαιώνοντας ότι «οι άνθρωποι που τοποθετούνται διαφορετικά μέσα στο διεθνικό πεδίο δεν απολαμβάνουν ίσες ευκαιρίες έκφρασης των ανησυχιών τους» (Mahler, 2001b, σελ. 609).

Ο θάνατος του μετανάστη και τα κληρονομικά ζητήματα που ανέκυπταν ήταν αυτά που συνήθως αποκάλυπταν τη διπλή ζωή του, όπως συνέβη στην περίπτωση του Αριστοτέλη Λύκου το 1906. Ο θάνατός του στην Αθήνα και η μεγάλη περιουσία που είχε αποκτήσει στη Βοστώνη όπου εργάστηκε 15 χρόνια, έφερε στα δικαστήρια την Αμερικανίδα σύζυγό του και τα δύο τους παιδιά με την οικογένεια που δημιούργησε αργότερα στην Ελλάδα.¹⁸⁴ Το θέμα απέκτησε διαστάσεις στον ομογενειακό και ελληνικό Τύπο, καθώς έκθεση του Αμερικανού Πρεσβευτή στην Αθήνα προς την Ουάσιγκτον επιβεβαίωνε την πρακτική κάποιων μεταναστών να εγκαταλείπουν τις ξένες συζύγους τους στην Αμερική και να συνάπτουν ορθόδοξο γάμο με Ελληνίδες κατά την παλιννόστησή τους (Κανούτας, 1909, σελ. 285-287· Marshall, 1938, σελ. 164-165). Η γεωγραφική απόσταση και, ταυτόχρονα, η διαφορά των αμερικανικών και ελληνικών νόμων ως προς την τέλεση του γάμου θα πρέπει να ενθάρρυναν την τέλεση διττών γάμων από Έλληνες μετανάστες στις αρχές του 20ού αιώνα, ωστόσο το φαινόμενο ήταν ακόμα μάλλον περιορισμένο σε σύγκριση με τον Μεσοπόλεμο.¹⁸⁵

184. *Ατλαντίς*, 8/02/1907, 11/02/1907, 10/11/1909. Βλ. παρόμοια υπόθεση με μετανάστη στη Βραζιλία. Η απότομη διακοπή της αλληλογραφίας και των εμβασμάτων του ώθησε την Ελληνίδα σύζυγο να τον αναζητήσει μέσω Υπουργείου Εξωτερικών για να πληροφορηθεί επίσημα το θάνατό του και τη δημιουργία οικογένειας με Ισπανίδα χήρα. Υπόθεση Ιωάννου Ματθαίου, ΙΑΥΕ, 1910/Γ/47/1(177).

185. Η δημοσίευση στην εφημερίδα *Ο Σπαρτιάτης* στις 29/07/1928 ενημερωτικού άρθρου σχετικά με τις προϋποθέσεις νόμιμης έκδοσης εκκλησιαστικού διαζυγίου στην Αμερική από τους μετανάστες που

6. Διαγενεακές σχέσεις

Για τα ίδια τα παιδιά ο μετανάστης-πατέρας, όπως και ο ναυτικός, αποτελούσε πρόσωπο σεβαστό λόγω των εμβασμάτων και του υψηλού βιοτικού επιπέδου που τους εξασφάλιζε. Όσο ανταποκρινόταν στο πρότυπο του καλού πατέρα και του υπεύθυνου οικογενειάρχη, εκφράζονταν θετικά γι' αυτόν και αναγνώριζαν τις θυσίες του στα ξένα. Στη συνείδησή τους λειτουργούσε και συμβολικά καθώς εκπροσωπούσε τον κόσμο έξω από το χωριό (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 135-137). Η αίσθηση της απουσίας του αναπληρώνονταν άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό, από την προσμονή υλικών αγαθών, όπως φαίνεται και από το διάλογο μεταξύ των δύο μικρών παιδιών που μεταφέρει στον απόδημο πατέρα τους η σύζυγος Βιργινία Ζώη: «Η δε λίτσα λέγι έχετε το τένο μαμά έχετε ο μπαμπάς η τσάντα της λέγι δεν έρχετε μουρί χαζί πάι στην αμερική ο μπαμπάς να μας στίλι φορέματα και παπούτσια». ¹⁸⁶ Στα σύντομα σημειώματα που του στέλνει ο μεγαλύτερος γιος του το αίτημα για «αμερικάνικα αγαθά» είναι σταθερό: «Στήλε μας και κανένα αμερικάνικο δώρο». ¹⁸⁷ Ως αντάλλαγμα τον ενημέρωνε για την πρόδοό του στο σχολείο: «[Μ]παμπά μου κάμαμε εξετάσις και πήραμε και τα δύο το απολιτήριο με το άριστα 10 και εγώ και η τσάντα». ¹⁸⁸ Όταν μάλιστα ο πατέρας δεν ανταποκρινόταν, το παιδί εκδήλωνε τη δυσαρέσκειά του με τη σιωπή: «Θα σούγραφε κιο γιοργάκις αλλά ήνε στο σχολίο ήνε και λίγο θημομένος που δεν του έστιλες τήποτε». ¹⁸⁹ Η απουσία πάντως του πατέρα δεν επηρέαζε τα παιδιά στον ίδιο βαθμό με τη σύζυγο, αφού οι αντιλήψεις για την πατρότητα και τις υποχρεώσεις της περιορίζονταν κατά κύριο λόγο στη συντήρηση των παιδιών και όχι στην ανατροφή τους. Οπωσδήποτε, όμως, ο μετανάστης πατέρας ήταν πρόσωπο μη οικείο και ψυχικά απομακρυσμένο από τη ζωή των παιδιών, πολλά από τα οποία τον γνώριζαν σε μεγάλη ηλικία και γι' αυτό δυσκολεύονταν να επικοινωνήσουν μαζί του. Γινόταν απεχθής μόνο όταν αδιαφορούσε για τις ανάγκες τους και δεν έδινε σημεία ζωής για πολλά χρόνια (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 136-137). Ο χαρτοπαίκτης από τη Συκιά Λακωνίας, ο οποίος διέφυγε στην Αμερική το 1910 με το μεγαλύτερο γιο του για να γλιτώσει από τα χρέη, εγκατέλειψε πίσω μια μικρή κόρη και μία ετοιμόγεννη γυναίκα η οποία έκανε τα πάντα για να αποβάλει. Το αγόρι που τελικά γεννήθηκε δεν συγχώρησε ποτέ τον πατέρα του για τις υποθήκες που τους φόρτωσε και την εξαφάνισή του. Δεν μαλάκωσε ακόμα και όταν ο ίδιος έγινε ιερέας και απέκτησε δική του οικογένεια.

διατηρούσαν την ελληνική ή είχαν αποκτήσει την αμερικανική ιθαγένεια, καταδεικνύει το θόρυβο που είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό της ιεραρχίας και της λακωνικής κοινωνίας από τις πληροφορίες ή και τις φήμες για τα περιστατικά διάλυσης του ορθόδοξου γάμου με μη νόμιμο τρόπο από Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι ζούσαν χωριστά για δεκαετίες από τις Ελληνίδες συζύγους τους.

186. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 8/05/1938, Αρχείο Ζώη.

187. Γιώργος Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 22/11/1938, Αρχείο Ζώη.

188. Γιώργος Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 01/07/1939, Αρχείο Ζώη.

189. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 14/01/1939, Αρχείο Ζώη.

«Δεν τον μνημόνευε καν στη λειτουργία, στην προσκομιδή», στάση που ερμηνεύτηκε από το δικό του γιο ως μη χριστιανική (Ζουμπουλάκης, 2018, σελ. 9-11).

Την ψυχρότητα των παιδιών προς τον αδιάφορο πατέρα περιέγραφε το διήγημα «Το τέλος του αμαρτωλού» που δημοσιεύτηκε στο Αχειπικό περιοδικό το 1930.¹⁹⁰ Στην ιστορία του άσωτου Πανάγου Χτενά, ο οποίος υπέκυψε στα θέληγτρα της αμερικανικής μεγαλούπολης, τονίζεται ο αντίκτυπος που είχε η διάλυση των οικογενειακών δεσμών στον γιο του. Όταν μετά από είκοσι χρόνια εξαφάνισης ο αδιάφορος πατέρας μετανιώνει και επιχειρεί να επανασυνδεθεί με την οικογένειά του, η γυναίκα του τον συγχωρεί όχι όμως και ο ενήλικος γιος του. Με κλονισμένη την υγεία του ο μετανάστης επιστρέφει και καταφέρνει να επανασυνδεθεί μαζί του λίγο πριν το θάνατό του και με τη μεσολάβηση συγγενών και φίλων. Με δεδομένο ότι η ΑΧΕΠΑ δεχόταν ποικίλα αιτήματα από την Ελλάδα για τον εντοπισμό εξαφανισμένων μεταναστών, ο διδακτικός χαρακτήρας της ιστορίας γίνεται φανερός. Οι «παραστρατημένοι» μετανάστες καλούνταν να επανορθώσουν και να κερδίσουν το χαμένο χρόνο προτού η τύχη τους μεταστραφεί και η οικογένεια τούς αποκηρύξει (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 195-196).

Ο μετανάστης δεν συμφωνούσε πάντοτε με τις αποφάσεις και τις εντολές της οικογένειας, τις διαπραγματευόταν προκαλώντας κάποιες φορές ρήξεις στις σχέσεις του με αυτήν. Οι περιπτώσεις στις οποίες οι απόδημοι επιχειρούσαν σε κάποια φάση του κύκλου ζωής τους να αποδεσμευτούν από τον κλοιό της οικογένειας δεν ήταν σπάνιες. Διέκοπταν την αλληλογραφία και την αποστολή εμβασμάτων, απομακρύνονταν από το εθνοτοπικό δίκτυο και εξαφανίζονταν σε κάποια μεγαλούπολη κατορθώνοντας έτσι να απαλλαγούν από τον κοινωνικό έλεγχο της πατρίδας. Οικογενειακές παρεξηγήσεις, οικονομικές ατυχίες, μικτοί γάμοι και ατομικά σχέδια που διαμορφώνονταν υπό την επιρροή νέων συνηθειών και την έκθεση στις αξίες του αμερικανικού περιβάλλοντος ωθούσαν τους μετανάστες να απαρνηθούν όχι μόνο τις οικογενειακές αλλά και τις διαγενεακές υποχρεώσεις τους, τη φροντίδα, δηλαδή, για τις συναισθηματικές και υλικές ανάγκες των γονέων τους.

Είναι γεγονός ότι η μετανάστευση και οι μεταβολές στη δομή της οικογένειας διατάραζαν τα δίκτυα αλληλεγγύης, στα οποία παραδοσιακά στηριζόταν η φροντίδα των ηλικιωμένων. Ακόμα και στις περιπτώσεις των γονέων που δέχονταν από απόσταση αρωγή με τη μορφή οικονομικών βοηθημάτων, δώρων και φαρμακευτικών αγαθών, το συναισθηματικό κόστος του χρόνιου αποχωρισμού από τα παιδιά τους ήταν υψηλό. Μετριαζόταν με τις επιστολές, τις φωτογραφίες, τα μηνύματα και την προσδοκία αν όχι της επιστροφής τουλάχιστον κάποιας επίσκεψής τους. Η επιστράτευση των συγγενικών και γειτονικών δικτύων εξασφάλιζε την πρακτική καθημερινή βοήθεια που δεν μπορούσαν να τους παράσχουν τα απόδημα παιδιά, καθώς και τη συμπαράσταση σε ώρες ανάγκης.

190. *The Ahepa Magazine*, IV (8), 9^{ος}/1930, σελ. 30-31.

Ωστόσο η γεωγραφική απόσταση δημιουργούσε καθεστώς μόνιμης ανασφάλειας για τους εξαρτημένους από τα ασταθή μεταναστευτικά εμβάσματα γηραιούς γονείς, γι' αυτό και αυτοί προσπαθούσαν να αποκωδικοποιήσουν μέσα από τα γράμματα τις προθέσεις και τη στάση των ξενιτεμένων γιων τους. Την παρεξήγηση που δημιούργησαν τα γραφόμενά του στον πατέρα του επιχείρησε να λύσει ο Γεώργιος Πιπέρος:

«Ελαβον την επιστολήν σας και είδον να μου γράφεις ότι σου έγραψα διά το χρέως διά να μου φύγης από το κεφάλη μου. Δεν σου έγραψα να φύγης από το κεφάλη μου, παρά σου έγραφα να μου φύγη το χρέως από το κεφάλη μου».¹⁹¹

Όταν βεβαιώνονταν για τη μεταστροφή των απόδημων γιων τους και την άρνησή τους να εκπληρώσουν τις οικονομικές υποχρεώσεις τους, οι γονείς επιχειρούσαν με οργανωμένες επιστολές να ασκήσουν εξ αποστάσεως την εξουσία τους και να τους συμμορφώσουν. Σε μια τέτοια επιστολή του 1912 ο δυσαρεστημένος πατέρας προσέφευγε σε ύβρεις και κατάρες:

«μου γράφεις ότι έχω και άλλα τέκνα αλλά εσύ γονείς άλλους δεν έχεις. Εμέ πλέον διά γονέα σου μην με θεωρείς καθώς και εγώ δε σε θέλω πλέον διά υιόν [...] και της βαβάς σου έστειλες από ένα ζεύγος οματογυάλια. Α μωρέ σου λέει δώρων. [...] Να (ζωγραφιά μίας μούτζας). Λάβε αυτή τη μούτζα διά το δώρον σου. [...] δέξου λοιπόν το γράμμα μου με τον να σου έμπει ο διάβολος μέσα σου να έχεις την κατάρα μου και να μην έλθεις ποτέ. Σε χέζω ο ... πατέρας σου».

(παρατίθεται στο: Σκλαβενίτης, 2004)

Σε άλλες περιπτώσεις απελπισμένοι γονείς αποδύονταν σε ένα αγώνα εύρεσης των ιχνών των εξαφανισμένων γιων τους. Οι περισσότεροι αναζητούσαν πληροφορίες μέσω ανακοινώσεων στον ελληνικό και ομογενειακό Τύπο,¹⁹² άλλοι προσέφευγαν στις υπηρεσίες του Υπουργείου Εξωτερικών,¹⁹³ ενώ κάποιοι πιο τολμηροί έφταναν μέχρι την Αμερική για να τους εντοπίσουν (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 287-288). Η αναζήτηση των αγνοούμενων μεταναστών αποκάλυπτε το δράμα των γηραιών γονέων, οι οποίοι έμεναν πίσω αβοήθητοι, στερούμενοι άλλων τέκνων και πόρων ζωής.¹⁹⁴ Συγγενείς, συγχωριανοί, εκπρόσωποι

191. Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξανδρο Πιπέρο, Ν.Υ. 10/08/1909, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

192. Καλάβρυτα, 9/04/1931, 15/06/1932.

193. Υιοθετώντας μια έντονα συναισθηματική γλώσσα, απευθυνόμενοι συχνά στον Υπουργό αυτοπροσώπως, οι γηραιοί γονείς ζητούσαν την επιβεβαίωση/διάψευση πληροφοριών για την τύχη των παιδιών τους, τον εντοπισμό τους ή την παρέμβαση των προξενικών αρχών για την αποκατάσταση της επικοινωνίας μαζί τους. Βλ. ενδεικτικούς φακέλους: ΙΑΥΕ 1911/71.1 και 1912/55.1

194. Βλ. σε επιστολή μάνας την οποία ζητεί από το Υπουργείο Εξωτερικών να παραδώσει στον μεταναστή γιο της όταν θα τον εντόπιζε, την απόγνωσή της λόγω λιμοκτονίας και την απειλή αυτοκτονίας.

των μεταναστευτικών κοινοτήτων και των ομογενειακών συλλόγων, εφημέριοι και πρόξενοι επιστρατεύονταν για την αποκατάσταση της επικοινωνίας με τους μετανάστες και την εξασφάλιση πόρων για τη συντήρηση των γερόντων.¹⁹⁵ Η καθιέρωση των ομαδικών εκδρομών στα τέλη της δεκαετίας του 1920 αναπτέρωσε τις ελπίδες πολλών οικογενειών στην Ελλάδα για τον εντοπισμό των συγγενών τους. Αναποκρινόμενο στις ισχυρές πιέσεις που δεχόταν, το αρχηγείο της δεύτερης Αχεπικής εκδρομής εμφανίζεται να συγκροτεί ένα άτυπο ειδικό τμήμα στην πρωτεύουσα, το οποίο συγκέντρωνε αιτήματα για αγνοούμενους μετανάστες και αναλάμβανε τον εντοπισμό τους.¹⁹⁶

Γονείς οι οποίοι έβλεπαν αλυσιδωτά τα παιδιά τους να αναχωρούν για την Αμερική, προσπαθούσαν μάταια να κρατήσουν τα μικρότερα κοντά τους για τα γεράματά τους. Οι προσδοκίες για τη γηροκόμησή τους ειδικά από κάποια κόρη ήταν μεγαλύτερες, οι γάμοι ωστόσο άνευ προίκας στην Αμερική λειτουργούσαν δελεαστικά για τις πολύτεκνες οικογένειες. Υπολογίζοντας στα οικονομικά ευεργετήματα, οι γονείς έχαναν μακροπρόθεσμα πολύτιμα ηθικά στηρίγματα. Η συναισθηματική πίεση πάλι προς τα μικρότερα παιδιά για την παραμονή τους στο χωριό και τη φροντίδα των ηλικιωμένων θα πρέπει να δημιουργούσε συχνά τριβές στις σχέσεις τους με τα απόδημα αδέρφια, τα οποία θεωρούνταν πιο προνομιούχα. Η καθήλωσή τους στη γενέτειρα και τα καθημερινά οικογενειακά βάρη που επωμίζονταν προκαλούσαν ματαιώσεις, συγκρίσεις και ζήλια για εκείνους οι οποίοι είχαν καταφέρει να φύγουν και να ζήσουν τη μεταναστευτική εμπειρία (Δούνια, ό.π., σελ. 86).

Ο φόβος του παντοτινού αποχωρισμού εκφραζόταν με παράπονο στις επιστολές των ηλικιωμένων, οι οποίοι προσδοκούσαν πάντα την επιστροφή τους ή τουλάχιστον κάποια επίσκεψή τους. Η μοναξιά βιωνόταν εντονότερα στην περίπτωση χηρείας και επιβαρυνμένης υγείας. Η διακοπή της χρηματοδότησης ήταν βέβαια αυτή η οποία οδηγούσε σε απόγνωση τους ανήμπορους και εξαρτημένους οικονομικά γέροντες (Δούνια, ό.π., σελ. 85, 117· Marshall, ό.π., σελ. 178, 180-181). Η άσκηση κοινωνικής κριτικής στα χωριά απέναντι στους μετανάστες, οι οποίοι παραμελούσαν τις υποχρεώσεις τους ως τέκνων και απέκλιναν από τον εξιδανικευμένο τύπο του πετυχημένου μετανάστη οπωσδήποτε επιβάρυνε συναισθηματικά τους ηλικιωμένους (Baldassar, 2007, σελ. 282-284). Στα λαϊκά διηγήματα για τη μετανάστευση, τα οποία δημοσιεύονταν κυρίως κατά τις γιορτινές μέρες, το θέμα των εγκαταλελειμμένων γερόντων επανερχόταν συχνά σε μια προσπάθεια υπενθύμισης της υποχρέωσης των απόδημων να φροντίσουν για τις ανάγκες των γονέων τους. Ταυτόχρονα, όμως, οι αφηγήσεις αυτές αναδείκνυαν την ύπαρξη ενός σημαντικού κοινωνικού προβλήματος στην ελληνική επαρχία: τον κλονισμό ενός

Αίτηση Ελένης Στωϊάννου, ΙΑΥΕ 1911/71.1.

195. Βλ. αιτήματα μεσολάβησης του ιερέα Σπύρου Ζώη για την αποκατάσταση της επικοινωνίας των απόδημων με τους γηραιούς γονείς. Μαρία Δεληγιαννίδου προς Σπύρο Ζώη, Θεσσαλονίκη 23/08/1939, 20/06/1940, Αρχείο Ζώη.

196. *The Ahepa Magazine*, III (2), 6^{ος}/1929, σελ. 34- III (5), 9^{ος}/1929, σελ. 34.

παραδοσιακού συστήματος πρόνοιας λόγω της εξωτερικής μετανάστευσης.¹⁹⁷ Η επανεμφάνιση των «απολωλόντων γιων» μετά από μακρά περίοδο σιωπής γινόταν είδηση, η οποία γεννούσε ελπίδες σε πολλές οικογένειες για την αίσια έκβαση και της δικής τους ιστορίας.¹⁹⁸

Αν κάτι πάντως πιστοποιούσε οριστικά το ρήγμα στη συνοχή της διεθνικής οικογένειας και την πλήρη διάψευση των προσδοκιών των γονέων, αυτό ήταν η απόφαση της στέρησης των απόδημων τέκνων από τα κληρονομικά δικαιώματά τους. Υπακούοντας στον κανόνα της γενικευμένης αμοιβαιότητας, η κυκλοφορία της υλικής φροντίδας και της συναισθηματικής υποστήριξης στο διεθνικό πεδίο συνέβαλλε στην αναπαραγωγή της οικογενειακής ομάδας και στη διαγενεακή μεταβίβαση της περιουσίας της (Baldassar and Merla, 2014, σελ. 46-47). Τα αρσενικά μέλη, συνεπώς, τα οποία είχαν επιβαρύνει την οικογένεια με τα έξοδα της μετανάστευσης μπορούσαν να διεκδικήσουν κληρονομικό μερίδιο μόνο όσο η προοπτική της επιστροφής τους παρέμενε ανοικτή και η επικοινωνία-ανταλλαγή με τους γονείς δεν διακοπτόταν. Πολλοί διαθέτες εξέφραζαν ρητά την εντολή τους να αποκαταστήσουν τα υπόλοιπα παιδιά τους από τα οποία προσδοκούσαν αγαθά και υπηρεσίες στα γηρατειά και να αποκληρώσουν εκείνα που εκδήλωναν αχαριστία απέναντί τους:

«Επειδή έχω τα κορίτσια μου ανύπαντρα, θέλω να τα εξασφαλίσω ως αδύνατα μέρη καθότι οι τρεις υιοί μου έχουν φύγει εις Αμερικήν επί τέσσερα και πέντε έτη ο καθένας και εις αυτό το διάστημα μόνον το είσητήριο έκαστος μου έστειλαν ενώ εγώ εξόδευσα και τους γραμμάτισα»

(Παρατίθεται στο: Ηλιόπουλος, 2011, σελ. 275- 276).

Τεκμήριο αντίθετα της γονεϊκής αγάπης, της αναγνώρισης της προσφοράς των απόδημων παιδιών και επισφράγιση της οικογενειακής αλληλεγγύης αποτελούσε η επίδειξη εύνοιας προς αυτούς κατά τη διανομή της πατρικής περιουσίας:

«...καθόσον ο υιός μου ούτος μοί απέστειλεν εξ Αμερικής κατά διαφόρους εποχάς από του 1915 μέχρι σήμερα πλέον των 200.000 δρχ. διά των οποίων συνετήρησα και εβελτίωσα την περιουσίαν μου και εθεράπευσα διαφόρους ανάγκας της οικογένειάς μου, [...], δι ου εκφράζω προς αυτόν και διά της παρούσης μου την αγάπην μου και την εκτίμησίν μου...»

(Στο ίδιο, σελ. 280).

197. Ενδεικτικά: «Τα Χριστούγεννα στο χωριό», *The Ahepa Magazine*, III (8), 12^{ος}/1929, σελ. 29· «Μακρὰ στην ξενητεία», *Καλάβρυτα*, 13/01/1932· Φώτη Αστέρη, «Η Κυρά-Καλή της Μάνης», *Πάρνων*, 7, 12^{ος}/1928, σελ. 103.

198. *Νεολόγος Πατρών*, 12/03/1932.